I

Молодий чиновник кишинівської контрольної палати Дем'ян Антонович Ломицький, по своєму звичаю, роздягся по обіді і ліг відпочивати. Тонкий та сухорлявий, закутаний по шию в смугасте, волохате укривало, він був схожий на довгу смугасту і поцяцьковану гусінь, що розтяглася на листку на всю свою довжину.

"І спати хочеться, і чогось мене сон не бере,— подумав Ломицький, позіхнувши,— сьогодні, йдучи на службу, я стрівся з Марусею Каралаєвою і провів її до банку. Вона попрощалась зо мною і тихою ходою пішла по сходах в банк, де вона має службу. Невесела її служба — мабуть, така, як і моя в контрольній палаті. Шкода дівчини. А гарна дівчина: брови густі, неначе чорний оксамит, губи повні, червоні, очі великі, карі. Вид в дівчини трохи сільський; здоров'ям пашить од її міцної постаті; вона й на вдачу добра..."

Ломицький заплющив очі і силкувався заснути, а сон його не брав. В його думці знов майнули густі оксамитові Марусині брови, блиснув осміх червоних, як коралі, уст; блиснули білі, чималі й рівні, ніби підрізані, зубки; майнуло лице рум'яне, що так і пашіло здоров'ям.

"Гарна, здорова, моторна, й тиха на вдачу, й хазяйновита... Говорить помаленьку і небагато і немало: саме помірно. Ненавиджу я тих лепетливих дам, що дзигорять, як ті сороки. Якось мені важко на вуха, як хто дуже дріботить язиком... От була б мені пара! — подумав Ломицький.— Я знаю, що я трохи сподобався їй. Та про що ми сьогодні балакали з нею?"

Ломицький почав дрімати. Віка стали важкі і неначе прилипали до очей. А сон все-таки його не брав. Карі Марусині очі ніби дратували нерви, не сходили з думки, проганяли сон з його очей.

"Та про що ми з нею сьогодні балакали? — знов надокучала йому спокуслива думка.— Вона зацікавлена жіночим питанням, але про це ми з нею говорили вчора в міському саду. Сьогодні я спитав у неї, чи не буде для неї неприємно, коли я зайду до її матері і познайомлюсь з нею. Вона запросила мене до себе коли-небудь на чай, ввечері, просто, без церемонії. Піду сьогодні!.. Навіщо одкладати? Гарна дівчина! Треба хапатись, а то часом хто і вхопить її..."

Ломицький знов заплющив очі. Важкі віка стали ще важчі, стали неначе обковані залізними обідками. Сон налягав. Дрімота скаламутила його мислі. Мислі почали плутатись.

"Піду завтра... Сьогодні не піду. Спати дуже хочеться",— подумав він.

Городський сад... Густі акації, зелений світ в алеї з акацій... Палає сонце... З-за густих акацій видко широкі сходи, нові, чистенькі. Сходи високі, проглядають через гілки акацій. Майнули в листі пташки... ні, не пташки: крила зелені... ні, зелена сукня Каралаєвої, неначе сплетена з дрібного листу акацій... В листі майнули чорні брови, червоні повні губи, блиснули ясні подовжасті карі очі...

"Чи сон, чи правда? чи це мені сниться, чи я її й справді бачу?" — плуталася сонна думка в молодого хлопця. Очі Марусині роздражнюють його нерви, неначе гладять по душі, сиплють тихий світ з душі тихої, доброї та веселої. Ломицький розплющив свої невеличкі карі очі і вже не міг заплющити. Нерви розтривожились. Сон утік од його.

"Піду, сьогодні піду! Навіщо одкладати? Ті очі манять мене до себе. Як хочеться мені подивитись на їх!" — подумав Ломицький і раптом підвівся і сів на ліжку. Його довга, тонка, закутана в укривало постать неначе переломилась і зігнулась пополовині.

Ломицький схопився з ліжка, бурхнув води в миску, вмився раз з милом, вилив воду, налив вдруге холодної погожої води і почав полоскатись та хлюпати водою в свої сонні, трохи ліниві очі. Од хлюпання йшли одляски попід стелею високої і трохи порожньої кімнати.

— Чи це ви вже вдруге вмиваєтесь? — задзвенів сріблистий голосок за дверима.

— А ви й бачите, Христино Степанівно? — спитав

Ломицький.

— Я й через двері бачу! — обізвалась Христина Степанівна.— Може ще й третій раз вмиєтесь?

— Ні, доволі буде й двох! — крикнув Ломицький.

— Вмийтесь і втретє, бо я знаю, куди ви збираєтесь йти,— задзвенів голос за дверима.

— Ба не знаєте!

— Ба знаю: тричі вмиваються паничі тоді, як до паннів ідуть в гості, та ще й таких паннів, которих вони люблять. Чи правда моя? — гукнула Христина.

"Отже вгадала…— подумав Ломицький,— знає добре людське серце".

— Отже й ваша правда! — гукнув і собі Ломицький.

— Еге, думаєте оце зараз йти до Марусі? Знаєте, як у нас в Херсонщині співають: "Гей, Грицю, до Марусі! — Зараз, зараз приберуся!"

"Од цієї Христини і в соломі не сховаєшся з думками: і в голову і в думки загляне",— подумав Ломицький.

— Як приберетесь, то зайдіть до мене на муштри. Я повітова сваха і вам буду свахою. Прийдіть до мене на оглядини. А то — знаєте, як буває у вашого брата? Причепуриться трохи спереду, а на спині або й на голові пух, а з-за коміра сюртука десь виглядає біла сорочка...

— Добре, зайду! — гукнув Ломицький і почав прибиратись та причісуватись перед невеличким дзеркальцем, що стояло на вікні.

Через півгодини Ломицький увійшов в гостинну свого хазяїна Бородавкіна, що служив тоді в залізнодорожній канцелярії. В гостинній сиділа Христина Степанівна Милашкевичева, сестра Бородавкіна. Вона була удова, бездітна і по смерті свого чоловіка, дідича з Катеринославщини, продала землю, жила з процентів свого капіталу і, як вольна птиця, перелітала з місця на місце: влітку жила в родичів в селі, зимою пробувала то в Києві, то в Одесі, а найбільше жила в свого брата Бородавкіна. Христина Степанівна, висока й огрядна, повна на виду, сиділа на канапі і вишивала українськими взірцями рушник. Взірці були широкі на цілу п'ядь. Вона нашила тих рушників десятків зо два на придане своїм небогам, котрі іще на припічку кашу їли, а одна лежала в колисці. Вона шила з нудьги, аби щось робити та не сидіти згорнувши руки.

Ломицький увійшов і поздоровкався з Христиною. Христина встала і почала його оглядати.

— Нічого, нічого — чисто вбрались. А поверніться кругом! Та проворніше! І, вже з вас і панич! Якийсь сонний неповертайло та одоробало! — сказала Христина.

Вона вхопила Ломицького за плече, швидко крутнула ним, а потім штовхнула його в плече.

— Чого в вас сонні очі? Треба було вмитись ще третій раз,— сказала Христина.

— Та то вони в мене зроду сонні,— сказав Ломицький, розтягуючи слова.

В Ломицького і справді були якісь важкі, ніби сонні, очі. Була в його і сонна думка. Важкі й мертві науки в гімназії вбили в йому енергію, стерли волю, зробили його в'ялим, апатичним, якимсь сонним чоловіком, з соннотою думок, з сонними вчинками. Тоді як він був на другому курсі в університеті, трапився поліцейський трус. Жандарми налетіли на квартири деяких студентів, перетрусили все до дна, навіть зривали дошки на підлогах, пороли подушки. Цей трус нагнав такий переляк на молодого Ломицького, що його нерви, його розум од того часу неначе задубли й закоцілили… Од того часу на всі сучасні питання він і не обзивався. Якась передчасна старість, стареча втома налягли на його нерви, на його думки. Думи його ворушились в його голові якось мляво, боязко; розмова була обережна. Він говорив і неначе боявся, озираючись на усі боки. І тільки часами в його карих очах блискали останки енергії, котрі неначе замерли в йому і ніби дотлівали. З його чесної і правдивої вдачі неначе хтось висмоктав половину енергії, половину свіжих, здорових дум, а другу половину покинув йому задля того, щоб він був не більше як мертвим і слухняним знаряддям в чужих міцних руках. Животій, терпи, мовчи та диши — поставила йому девізом школа і система. І він тільки животів, мовчав та дихав… Цю привілегію — мовчати та дихати — й зоставили йому…

— Вже з вас молодець! А ще до панни прибрався,— сказала Христина.— Вам би в ваших літах скоком-боком та вибриком! Отак-о!

І Христина підібрала трошки руками сукню і вдарила тропака, а потім зробила кілька скоків козачка легенько, плавко й граціозно,— зовсім так, як танцюють молодиці та дівчата. Ломицький осміхнувся і якось повеселішав. Христина вміла розвеселити й розважити і дуже невеселих і понурих людей.

— Але знаєте, що я вам скажу? — сказала Христина.— Наберетесь чимало клопоту, поки добудете свою царівну з зачарованого замку...

— Чому так? — підняв голос Ломицький.

— Та так...— сказала Христина.— Маруся і справді пречудова, вродлива дівчина, гарна на вроду, моторна на вдачу, але її мама... будете мати з нею багато клопоту.

— Та чого ж так? — спитав трохи з переляком Ломицький.

— Це така баба, в котрій сидить дві бабі; сидять і одна одну за коси смикають та скубуть,— сказала Христина.

— Не розумію вашої загадки: переложіть її на звичайну людську мову,— сказав Ломицький.

— Про цю бабу можна сказати так: коли вона каже— надворі година, то розумій, що йде дощ,— сказала Христина.

— Себто вона неправдива людина?

— Зовсім-таки брехлива. Бачте, до дочки часом збираються її молоді товаришки, дуже ліберальничають, говорять про жіноче питання. Стара

наслухалась, і їй здалось, що вона й сама молоденька, ліберaлка, бо вона й справді має себе за молоденьку. Знаєте пісню:

Захотіла стара баба молодою бути:

Натикала за намітку зеленої рути.

— Знаю, знаю,— сказав Ломицький.

— Оце ж вона й є! — крикнула Христина.— Вона на словах і ліберaлка, і нігілістка, і сеє, і теє, й онеє; і в неділю до служби панчоху плете, а крадькома молебні та сорокоусти наймає. Каже, що читала і Дарвіна і Спенсера.

— Чи справді ж читала? — спитав Ломицький.

— Читала вона так само, як я,— тільки чула, як дочка часом читала. Ще скажу вам, що вона вашого брата, паничів, ненавидить, бо, бачте, палко встоює за жіноче питання…

— Невже! — аж крикнув Ломицький.

— А що, злякались? Але ж з вас і панич! Гей ви! йдіть на приступ скоком-боком, коли це з вашим хистом,— сказала Христина і знов штовхнула хлопця під бік.— Тільки пам'ятайте про двох бабів в одній бабі; приступайте до тієї, котру подужаєте.

— Оце ви мене аж налякали,— сказав Ломицький.— А може, ви говорили так собі, щоб пожартувати, бо ви таки любите жарти.

— Себто я брешу? Вибачайте, бо я інститутка, а інститутки — святительки, а не брехухи,— сказала Христина.— Йдіть вже, йдіть! Боже

вам допоможи впіймати за роги та залигати того модного, хоч і старого, Дарвіна чи Дарвінку,— сказала Христина.

Ломицький вийшов од Христини Милашкевичевої і задумався. "Хоч Христина й каже, що інститутки — святительки, але, здається, ця святителька таки любить брехнути на свою обихідку. Наговорила, наказала три мішки гречаної вовни,— мабуть, щоб мене налякати в жарти. Вона каже, що я таки добрий страхополох..."

Ломицький йшов, похиливши голову. Але він згадав, що зараз побачиться з Марусею, і його серце заграло. Надворі повівало ранньою весною. Було тихо й тепло, хоч іще були перші дні квітня. Небо синіло делікатним ясним кольором, що переходив нанизу понад горами в прозорий, опаловий цвіт. З-за домів, з-за стін скрізь виглядали гілки абрикосів, обсипаних цвітом, неначе білим пухом. Весняне повітря вливало свіжість в груди, веселило душу.

Ломицький повеселішав; його серце, добре зроду, пом'якшало, подобрішало. В чистому небі вилася ціла хмара сизих та білих голубів. Ломицький задивився на їх, і йому здавалось, що й голуби неначе раділи і на радощах грали в небі веселим пурханням.

Він прийшов до воріт Каралаєвої. Назустріч з хвіртки вибігла собачка. Ломицький покликав її ласкаво і погладив по голові. Він увійшов у невеличку світличку. Світличка була світла, хоча небагато обставлена. Коло стіни стояло гарненьке блискуче піаніно. Над ним висіла старинна чудової роботи картина, привезена з-за границі ще батьком старої Каралаєвої. На картині був намальований горяний краєвид в Альпах: з гір ніби збігав потік, вишитий білим бісером; під скелею був намальований млин з здоровими колесами. По обидва боки тієї картини висіли портрети Моцарта й Бетховена. В гостинній було чисто, як у віночку. Маруся сиділа на канапі і шила сорочку. Жмути білого полотна жужмом вкривали її коліна і спадали хвилями додолу. Світ од вікна наскрізь пронизував полотно, і білі одлиски сипались на чорняву голову, на рум’яні Марусині щоки. З-за білих хвиль ще ясніше

блищали Марусині великі карі очі; чорні брови здавались чорнішими, рум'яні губи — червонішими. Маруся встала з канапи і привіталась до Ломицького. Він узяв стілець і сів коло стола проти неї.

— От і спасибі вам, Дем'яне Антоновичу, що ви не поцурались нашої хати. Посидимо, побалакаємо. А я оце за роботою,— сказала Маруся,— звичайне жіноче діло.

— Як я бачу, ви не любите дурно сидіти згорнувши руки,— сказав Ломицький.

— Нам не можна сидіти згорнувши руки — треба робити. Та я й не люблю дурно сидіти; без роботи мене нудьга бере,— обізвалась Маруся, затягуючи нитку в ушко голки.

Ломицький озирнувся кругом. На його повіяло спокоєм хатнього тихого життя. Стінний годинник цокав десь в кімнаті за дверима одномірне. На столі перед Марусею були розкидані ножниці, катушки ниток, червоні пасма заполочі, валялись обрізки полотна. Через вікна було видно старі абрикоси, старі волоські горіхи в невеличкому саду.

"От тут би осістись мені на ввесь вік! — подумав Ломицький.— Марусина мати має хоч старий і невеличкий, але свій власний дімок, має садочок. Знаю, що вона позичила десять тисяч одному молдавському панові за чималі проценти. Маруся гарна, здорова, робоча, хазяйновита. Замкнувся б от тутечки в хатньому житті... забув би усякі громадянські питання, ні в які соціальні справи не втручався... щоб мене ніхто не зачіпав. Знав би свою службу, хоч і неприємну, і годив би начальству... І жив би собі з Марусею тихо, спокійно, ні в що небезпечне не вмикуючись..."

— Чого це ви задумались? — спитала в Ломицького Маруся.

— Це на мене повіяло спокоєм в вашому домі. Як у вас світло та чисто,— сказав Ломицький,— яка гарна старинна картина! заграничної давньої роботи? — спитав Ломицький, дивлячись на швейцарський горяний вигляд чудової роботи, в здорових рамах.

— Це ще мій дід привіз з-за границі. От покрутіть отой цвяшок збоку рамок: механізм заводиться, як в годиннику,— сказала Маруся.

Ломицький встав і завів механізм. Вода з бісеру заворушилась і ніби потекла з гори в долину і впала під млинові колеса. Двоє коліс, викладені з ниток чорного бісеру, почали крутитись. Тихо, без шуму падала вода з гір. В хаті стало тихо, тільки годинник за дверима цокав одномірно. Ломицький почував, що ця тиша, ця мертвота дуже сприяє його втомленим, пришибленим, змалку пригнобленим нервам, прибитим ще замолоду втомою од великих лекцій, од мертвоти класичних мов, од суворої дисципліни. Пришиблені слабкі нерви потребували мертвого спокою. "Ця картина — ідеальна емблема мого життя: вода падає без шуму, колеса крутяться без стукоту, млин меле без гуркоту... І діло буцім йде, і тихо, мертво... спокійно. А я люблю такий спокій; мої нерви не видержують турботи... Люблю, щоб ходили в хаті сливе навшпиньки, гомоніли сливе нищечком. Люблю такий квієтизм життя... хоч такий квієтизм недалечке од соціальної смерті, а може, й од моральної,— підказав розум Ломицькому,— але... але... тепер так ліпше",— подумав Ломицький.

Ломицький кинув оком на м'яке старомодне здорове крісло, що стояло в кутку коло столика. На столику лежала розгорнута книжка. На книжці лежав кістяний ніж. Крісло було пом'яте на сидінні. Видно було, що тут хтось недавнечко сидів, встав і вийшов...

Там сиділа Марусина мати, Марта Кирилівна. Вглядівши в вікно, що до їх йде Ломицький, вона схопилась і втекла в кімнату.

— Як же вам подобається ваша скарбова служба в контрольній палаті? Мабуть, не дуже весела; лік та цифри, та ще цифри? — спитала Маруся.

Ломицький не одразу одповідав Марусі. Він ніколи не одповідав одразу на питання, не подумавши. Цю обережність та обачність в словах він постеріг ще на третьому курсі в університеті. Він ще тоді добре втямив, що треба говорити, оглядаючись на усі боки, що небезпечно говорити те, що думає чоловік, що має на мислі… І він сам незчувся, як з обережного став нещирим, а потім і хитрим, а врешті зарані вже зрозумів суття сучасного життя. "Як скажу, що служба мені не до вподоби, то це часом може дійти до вуха начальника. Коли служиш, то кажи, що любиш службу, бо не швидко підеш вгору… А служба і справді така, що з нудьги здуріти можна",— подумав Ломицький.

— Нічого собі… Служба по мені, по моєму смаку і вдачі. Я люблю математику, люблю цифри. Це мене навіть забавляє…— сказав перегодя Ломицький.

Він усе поглядав на двері. Сподівавсь, що от двері одчиняться і вийде Марусина мати. А двері не одчинялись. В кімнаті було тихо, але Ломицький духом чув, що там хтось притаївся, хтось дише, навіть тихесенько позіхає, затуливши долонею рота.

Маруся вийшла в кімнату засипати чай. Вона знов вернулась в гостинну і причинила за собою двері. За дверима хтось тихесенько чалапав по хаті. А Марусина мати не виходила.

Маруся знов вийшла і винесла два стакани чаю і поставила на столі один стакан для себе, другий перед Ломицьким. Ломицький ждав, що стара от-от вийде в гостинну з стаканом чаю. А вона не виходила. Вже й чай випили. Побалакавши вдвох з Марусею, Ломицький почав

задумуватись. Розмова рвалася. А стара, знать, вешталась, чалапала по кімнаті тихенько, крадькома і все-таки не виходила.

"Може, моя святителька і правду казала... Погано..." — подумав Ломицький.

— Ви любите музику та співи? — спитала Маруся в Ломицького.

— Любив колись... дуже та й тепер люблю...— обізвавсь Ломицький.

— Я трохи граю і вмію навіть сяк-так співати. Ви любите українські пісні? Я їх багатенько вмію співати,— сказала Маруся.

— Люблю. Коли ваша ласка, то заспівайте,— обізвався Ломицький.

— Ви самі українець і, здається, херсонський, земляк моєї мами? — спитала Маруся.

— Еге,— сказав Ломицький.

— Ви, певно, цікавитесь українською літературою. В кружку моїх товаришок деякі зацікавились українськими книжками. І я читаю їх, бо й я українка, тільки міська. А ви любите українські книжки? — говорила Маруся, аби будлі-чим зацікавити в розмові Ломицького.

— Атож! — обізвався Ломицький.

Ломицький мав українські книжки, але при людях ніколи не говорив про свої національні українські симпатії. Він навіть не клав тих книжок в своїм житлі на видноті на столі або на етажерці, а ховав їх в комоду Як тільки заборона з Петербурга була карала українську літературу, Ломицький тоді навіть не купував їх, а ті, що мав в себе, ховав ще глибше в комоду

Маруся одчинила піаніно, сіла і проспівала чистим альтовим голосом кілька українських пісень. Ломицький трохи розворушився, повеселішав. Очі його стали жвавіші, ясніші. Він встав і пересів на стілець, що стояв коло піаніно. Маруся розчервонілась. Вона трохи соромилась співати. Віка впали на очі; довгі чорні вії лягли обідками на рум'яні щоки. В Ломицького серце заворушилось,— симпатія прокинулась; він легенько зітхнув.

Маруся встала і знов сіла на канапі. Ломицький поглядав на двері в кімнату. Двері не одчинялись. За дверима було тихо, неначе в могилі. Ломицький встав і почав прощатись. Маруся провела його в прихожу і навіть вийшла слідком за ним у двір.

— Моя мама не зовсім здорова сьогодні... В неї ще зранку болить голова... Приходьте ж до нас частіше! — запросила Маруся Ломицького і сміливо подала йому руку. Ще й потрясла його за руку.

— Спасибі вам... зайду, доконешне зайду до вас,— обізвався Ломицький, одчиняючи хвіртку.

— Та не гайтесь! Заходьте частіше! — гукнула до його Маруся з порога.

"Гарний хлопець і мені подобається: тихий, спокійний, добрий, трошки блідий, але лице неначе виточене з мармуру, сливе класичне...— думала Маруся, вертаючись в світлицю.— Шкода, що мама його не бачила! Цікаво було б знати, чи сподобається він мамі? А мамі таки трудно підійти під смак: вона чогось все не хвалить паничів, чоловіків, а найбільше паничів. Чомусь вони їй неначе спротивились... чогось вони їй не до вподоби..."

II

Маруся вернулась в гостинну і сіла шити, але робота не йшла їй на думку. Нитка в руках плуталась, затягалась в вузли Марусині думки літали десь інде… неначе слідком пішли за молодим хлопцем.

Вона згорнула полотно і вийшла в столову. Мати сиділа на стільці край стола і пила чай з сухарцями.

Марусина мати, Марта Кирилівна Каралаєва, була середніх літ, висока, з рівним тонким станом. Довгобразе і трохи узьке лице було свіже, усе рум'яне, неначе налите кров'ю. Навіть руки і довгі сухорляві пальці були червонуваті. Невеличкі гострі карі очі блищали гострим блиском. В їх світився і розум, і сміливість, і часами проминались іскри хитрощів і досвідного кокетства. На голові в неї подекуди біліли ніби срібні нитки, і вона завсігди дуже намащувала над чолом коси помадою, щоб затаїти ті перші прикмети доходжалих літ.

Маруся сіла проти матері за столом і налила собі стакан чаю, їй вже не хотілось чаю, але в неї була думка побалакати за Ломицького з ким-небудь, і більше од усього з матір'ю.

Мати одначе пила чай, гризла сухарці і мовчала. Сухарці хрущали: білі дрібні густі зуби швидко і проворно працювали. Вона пила чай і не дивилась на дочку.

— Оце несподіваний гість загаяв мені трохи часу. Думала, сьогодні скінчу роботу, та й не скінчила…— почала Маруся.

Марта Кирилівна мовчала і якось нервово хапала сухарці з кошика та ніби хапалась їх класти в свої дрібні мишачі зубки. Ще швидше заходились зуби коло сухарів, неначе вона похапцем допивала чай, буцім хапалась кудись іти.

Замовкла й Маруся і пила чай мовчки, поглядаючи на матір. Вона й собі взяла сухар з кошика і почала помаленьку його навіщось їсти,

запиваючи чаєм, бо їй зовсім не хотілось їсти. Вона скоса зиркала очима на матір. Мати дивилась в куток, на образи, і її гострі очі якось неспокійно крутились.

— Я сьогодні йшла до банку і стрілась з деякими своїми товаришками. Нас догнав Ломицький та й провів до самого банку…— знов почала Маруся і підвела на матір свої подовжасті, ясні й щирі, як у дитини, карі очі. Мати нервово вхопила сухарець з кошика і трохи вже не запихалась ним. Сухарець заскрипів в зубах, неначе десь під підлогою хрущала зубками миша. Очі в Марти Кирилівни стали ще гостріші, ще неспокійніші.

Марта Кирилівна все-таки не обзивалась і словом.

"Чи мама дуже голодна, чи, либонь, хапається кудись йти в гості… Чогось не говоре та й не говоре",— подумала Маруся.

Допивши стакан чаю і потрощивши усі сухарці, Марта Кирилівна встала і промовила:

— Поїдь лишень зараз на базар та купи сахару, чаю, рижу, манних крупів, гвоздичного перцю, лаврового листу, бо це все в нас повиходило. Чогось оце мені їсти заманулось… Щось би я їла, та й сама гаразд не знаю що… Забажалось мені товчеників з горошком. Візьми там, будь ласка, в крамницях трохи м'яса на котлети та не забудься вхопити з фунт зеленого горошку.

"Не про те мама говорить, про що мені треба…" — подумала Маруся. Прозаїчна материна розмова зовсім не потрапляла в поетичний тон, який лунав в душі молодої дівчини.

— На тобі карбованця. Мої гроші усі вийшли; решту доклади своїми, коли маєш,— сказала мати і подала дочці карбованця.

Марта Кирилівна мала своїх десять тисяч карбованців, котрі дав на придане їй батько, херсонський дідич. Вона позичила їх за чималі проценти одному приятелеві — дідичеві молдаванинові, а сама більше жила на доччині гроші, зароблені на службі.

Маруся побігла на місто і незабаром вернулась з провізією. Внесла вона ті закупки в невеличку комірчинку, дещо поскладала на полицях, дещо повисипала в слоїки, позав'язувала, потім постирала порох з полиць, поставила слоїки на полицях і, впоравшись, вийшла до матері в гостинну.

— Скажи, будь ласка, дочко, куховарці, щоб зараз сікла м'ясо на товченики та заходилась варити горошок. Щось мені оце дуже схотілось їсти, та ще й доконче товчеників... Та піди сама в пекарню та доглядай сама. Куховарка, мабуть, закохалась, бо все пересолює страву, то перепікає, то пересмажує.

Маруся наділа білий хвартушок і пішла в пекарню. Вона дивилась за всім в домі, сама провадила хатнє господарство, ще й на службу ходила. Мати не любила роботи і більше любила байдикувати та посиденьки справляти,— все папіроси курила або швендяла по гостях.

Маруся пішла в пекарню, а Марта Кирилівна одчинила заскляні двері і вийшла в садочок.

Старі абрикоси стояли саме в цвіту, неначе обсипані білим, трошечки рожеватим пухом. Товсті бруньки каштанів поналивались і лисніли, неначе обмазані сиропом. Забрость аж червоніла на деревах. Вечір був тихий та теплий, неначе майський. Синє чисте небо на заході світилось, аж лисніло. Червоненькі дрібні хмарки розсипались в небі, неначе дрібний білий лист, облитий рожевим світом. Щось дівоче, молоде, непорочне було розлите в кольориті неба і несамохіть ворушило мрії в душі.

"Коло моєї Марусі вже в'ються роєм паничі на вечорах. А цей Ломицький прийшов до неї в гості, бо, певно, вже закохався в Марусю... Може, буде сватати",— думала Марта Кирилівна, ходячи по саду між запашними абрикосами.

Марта Кирилівна задумалась і, йдучи по доріжці, зачепила головою гілку абрикоса. Білі листочки розсипались, обсипали Мартині плечі й вид. Свіжий весняний цвіт впав на гаряче лице і неначе покропив його холодною росою. Марта Кирилівна почула те делікатне безпосереднє доторкання весни: воно роздратувало її нерви, розбуркало дрімаючі мрії.

"Ще чого доброго причепиться, буде сватати Марусю... А як вона вийде заміж? Я тоді зістанусь в хаті одним одна, як билина в степу... А Маруся в мене всю господарську роботу робить, і книжку часом мені читає в зимові довгі вечори, і заспіває пісень, і заграє. А як зістанусь сама, пропаду з нудьги... Зятя я не прийму до себе в хату, бо... бо..."

Щоки в Марти Кирилівни спахнули, її лице стало таке червоне, як півонія. Очі запалились і заблищали. І дух весняний, і дівочий чистий колорит неба, і недавній візит молодого гарного хлопця розбуркали в її серці незамерзлі дрімаючі інстинкти жіночої душі, невдоволеного жіночого серця, розбудили дрімаючу гарячу потребу палкої вдачі, потребу любити, вгамувати пал своєї вдачі, невдоволеної в свій час.

"І знов весна! і знов весна! час мрій! час кохання! Навіщо вона дратує мене, зачіпає мої думи, моє серце? Був і мій час, та минув,— думала Марта Кирилівна, ходячи по садку,— і я любила і була б щаслива, та не судилось мені щастя. А як я його любила! Його одного. Бичковського... Але він був бідний, незначний урядник. Батько спротивився, не видав мене за його. Трапився Каралаєв, заможний чоловік, на доброму урядовому місці. Я намовляла Бичковського викрасти мене, була ладна втекти з ним на край світу, а він побоявся бідності, не схотів... Нікчемний, подлий страхополох! І я зломила своє серце через його, мусила забути його, вийшла за Каралаєва. Каралаєв прогайнував багато мого добра і вмер... Зосталась я молодою удовою.

Замовкло моє серце. Чи замовкло ж, чи замерло? І знов весна! і знов весна! І в моєму серці ще не осінь..."

Марта Кирилівна важко зітхнула і сіла на лавці.

"Ой, не замерло моє серце! Час мій ще не минув. Через нікчемного Бичковського я зненавиділа мужчин... і ненавиджу їх і, мушу признатись сама собі, люблю їх... Чи то я тільки перед людьми показую, що ненавиджу мужчин; і перед дочкою треба проповідувати ворогування до паничів, натякати про їх зрадливість, легкодумність, про легкоту їх серця. Вона молода, то пойме віри мені, людині вже досвідній. Може, вона не схоче йти заміж, і я до смерті житиму з нею, до смерті житиму в спокої, без усякої тривоги, клопоту... А серце все-таки чогось ворушиться, чогось бажає. Це, мабуть, од весняного повітря та од цього цвіту абрикосів. А може, тим, що я їсти хочу... Коли б швидше смажили товченики. Цей паскудний ідеалізм серця все мене тривожить тоді, як я їсти хочу. Ох, коли б хто добрий трапився... коли б я кого полюбила... ох-ох!"

Марта Кирилівна сиділа на лавці, схилила голову й думала. Скляні двері на маленькій терасі одчинились. Маруся в білому хвартусі вийшла з дверей, рівна станом, свіжа, як стигла ягода, з червоними повними устами. Мати глянула на дочку, і її взяла заздрість, що молода дочка саме починала жити й любити.

— Мамо, вже горошок і товченики готові! — гукнула Маруся.— Йдіть вечеряти!

Мати аж кинулась і встала з лавки.

— Оце розносилася з товченниками! Надворі така поезія, зовсім майська! Зараз іду! Накривай стіл та став тарілки,— гукнула Марта Кирилівна.

Вона сіла за стіл і, зачувши дух свіжих котлетів та горошку, зовсім забула про поезію і уплітала котлети на ввесь рот.

Другого дня перед вечором Маруся знов сиділа в гостинній і шила сорочку. Марта Кирилівна сиділа коло вікна в м'якому кріслі і читала книжку. Попід вікнами майнув Ломицький. Марта Кирилівна поклала книжку на кругленький столик і хапком почимчикувала в столову. Ломицький увійшов в гостинну і привітався до Марусі. І знов вони балакали вдвох, як і передніше, вдвох і чаю напились. В кімнаті було тихо і трохи мертво. Маятник годинника цокав рівно, монотонне. За дверима хтось ходив, обережно ступаючи, неначе навшпиньки. Хтось позіхав, придавлено, вдержно, неначе боявся сполохати мертву тишу. Ломицький поглядав на розгорнуту на столику книжку, на кістяний ніж, що лежав на книжці. Він догадувався, що тут, коло столика, певно недавнечко сиділа Марусина мати. "Тут була, вертілася, та не знаю — де ділася",— думав він словами пісні. Маруся кмітила за Ломицьким дуже вважливе. Вона примітила, що він поглядає на столик, на розгорнуту книжку, на сліди недавнього материного пробування в гостинній, примітила, що він задумався, похилив голову й замовк. Вона сіла за піаніно, трохи пограла, потім заспівала пісні. Вона все сподівалась, що мати вийде-таки до гостя хоч на часок. А двері не одчинялись: мати не вийшла.

Ломицький почав прощатись. Маруся знов випроводила його аж у двір, аж до хвіртки, і просила заходити до неї і вибачити, що мати не вийшла, бо в матері судомить руку, ще й голова болить й досі.

"Якась чудна голова в твоєї матері: коли я прийду, в неї все голова болить або щось десь судомить",— думав Ломицький, прощаючись з Марусею.

Маруся вернулась в гостинну смутна й задумана.

"Мати зумисне втекла з гостинної, вглядівши в вікно, що йде Ломицький. Вона має щось на умі. Це неспроста. Що це за знак? Чи вона вередує, чи сердиться? Я й досі ніяк не одгадаю, що за людина моя мати. Вона часом дуже ліберальничає в розмові зо мною, з моїми товаришками: здається, й розум доброхіть всисає нові гуманні принципи. Але часом... часом закрутить такого старосвітського веремія, що я нічого не втямлю..." — думала Маруся.

Вона пішла в столову. Мати пила чай, трохи насупивши тонкі густі чорні брови, мовчала і навіть не глянула на дочку.

Маруся довгенько помовчала і таки не втерпіла, щоб не поговорити з матір'ю.

— Мамо, чого це ви втекли от Ломицького? — спитала вона.— Може, не подобається, що я приймаю своїх гостей, та ще й паничів?

— От і вигадала! — обізвалась Марта Кирилівна.— Ніби я коли забороняла тобі приймати твоїх гостей? Ти вже доросла людина, ти на службі,— маєш право ходити сама, куди хочеш, знатись, з ким хочеш. Я не деспотка і не якась там придуркувата старомодна пані дідичка, що держить дочок у взаперті, трохи не в коморі або в хижці, і не дає їм волі. Ти сама добре знаєш, що я людина ліберальна. Ти верзеш якусь нісенітницю.

— Але... але все-таки я примічаю, що візити цього молодого хлопця вам чогось не зовсім... не зовсім... до вподоби... неначебто...

— От і не зовсім! Неправда твоя! Я не вийшла до його, бо трохи неначе нездужаю. Полінувалась балакати з ним, як недужа людина, та й годі! — сказала мати і все-таки не підвела очей і не глянула на дочку.— Коли сказати щиру правду, то я не зовсім люблю товариство молодих паничів. Дорослі, поважні панни — то зовсім інша річ: то люди досвідні, з розумом, з сутою вдачею; з ними є про що поговорити. Чоловік в сорок

або в сорок п'ять літ — ото вінець сотворіння. А тих молодих легкодухів я… не люблю: в їх в голові тільки бали, панни, танці та усяка нісенітниця,— сказала Марта Кирилівна.

— Та цей Ломицький, мамо, зовсім не з таківських,— він не дуже любить бали і, здається, й танцює тільки кадриль, та й годі! — сказала Маруся.

— Ногами, може, й танцює тільки кадриль, а думкою, певно, чеше канкан. Усі молоді такі, всі вони вітрогони, легкодумні; в їх вся натура ще клекотить, як окріп в казані. Ти, лишень, їм не дуже ймви віри: я їх добре знаю,— сказала мати і якось хитро зирнула на дочку.— От хоч би й цей твій гість: двічі приходить в мій дім з візитом ввечері, убраний в якийсь куций піджак, а не в фрак,— трохи не в халаті та в шкарбанах…

— Але ж ви, мамо, не старомодна людина, певно, на це не дуже вважаєте!

— Воно бач так! Я на це не вважаю, мені про це байдуже, але він повинен вважати, він повинен! Все ж таки він знає, що я не міщанка якась там, а херсонська дідичка, справдішня пані, з панського дому, мала землі, мала панщанних. Він все-таки повинен знати шану й честь. А мені? мені все байдуже!

Дочка тільки плечима здвигнула.

"Чи не має мама для мене на приміті когось вже іншого, надісь вже підтоптаного: багатиря або високого урядника",— подумала Маруся й замовкла, бо примітила роздражнений тон в розмові матері.

— От компанію твоїх молодих товаришок я люблю. Ці мені приємні! Зійдуться до тебе, любенько й по щирості балакають, читають сучасні книжки, говорять про сучасні ідеї. Це мені до мислі, бо я сама людина з

свіжою тямою в голові, з молодими свіжими думками. А ті молоді паничі... Ет! Бодай не казати.

Марта Кирилівна тільки рукою махнула і встала.

— До вечора ще далеко, ти б лучче прочитала мені трохи Спенсера. Чогось я ніби ліпше розумію, як ти мені читаєш,— сказала мати і вийшла в гостинну.

Маруся вийшла й собі слідком за матір'ю, сіла на канапі і почала читати, а часом і витовкмачувати деякі незрозумілі для матері місця. Але мати зовсім не слухала: вона дивилась на стелю і позіхала, злегка придержуючи губи, щоб дочка не примітила Спенсер був для старої новою модою.

III

Ломицький вбрався і був напоготові йти на чай до Марусі.

"Мабуть, не бреше Христина,— щось є! Може, й справді Марусина мати — чудна чи трохи прицуцувата. Двічі був я в Марусі, двічі бачив слід її матері в гостинній, а стара неначе все втікає од мене. А забіжу я до Христини та поговорю!"

Ломицький увійшов в гостинну Бородавкіна. В гостинній нікого не було. З одчинених дверей з кімнати обізвалась Христина.

— То ви, Дем'яне Антоновичу? — гукнула Христина в своєї кімнати.

— Я! — обізвався Ломицький.

— Правда, маєте до мене діло? А я й знаю яке! Йдіть сюди в мою кімнату, бо будемо говорити секрети — потай од усіх,— гукнула Христина.

Ломицький увійшов в Христинину кімнату. В Христининій кімнаті неначе жив якийсь нетяга-бурлака в спідниці. Усе було розкидане, усе лежало не на своєму місці. На столі валялись книжки, голки, заполоч; на ліжку валялась сукня, оксамитове пальто, усе в пуху та в пір'ї; вишивані прегарні рушники висіли на ліжку, валялись на подушках; кругом Христини на килимі валялись обрізки полотна, якісь шматочки, клаптики матерії, висмикані нитки з канви. Христина ніби сиділа в якомусь кублі, наче нечепурна квочка в гнізді в обичайці.

— Сідайте на розказуйте! Як же вас привітала стара Каралаєва? — спитала Христина.

— Хто його знає й як?

— Чи не розібрали й досі, чи що? Це можна було зразу бачити. Ой ви! Кваша ви, джумига, а не панич! Додала б ще щось, та… піч у хаті слухає…

— Та я її й досі не бачив,— обізвався Ломицький.

— Не виходить? — крикнула Христина.

— Не вийшла, і я її й досі не бачив в її господі.— сказав Ломицький.

— Погано. Молоду ви дійсно впіймали, а стару трудно впіймати. Впіймайте й цю репу — і будете козак! докажіть слави! — сказала Христина.

І Ломицький розказав Христині про свої візити і про свої здогади, що стара Каралаєва просто-таки втікає з гостинної, одникує од його, як він заходить до Марусі, а не до неї.

— Ця баба з ганжою, як-от бувають з ганжою коні або корови... Я ж вам казала! В неї все приличковане, і вона сама личкована.

— Еге, ви йдете попід вікнами дому, як заходите до Марусі? — спитала Христина.

— Авжеж попід вікнами, бо так випадає,— сказав Ломицький.

— То-то й ба! А як іще раз йтимете, то не йдіть попід вікнами, та закрадьтесь тихенько в хвіртку, щоб і собака не гавкнула, та в прихожу, та шусь в гостинну! Тоді, може, і впіймаєте стару птаху в гніздищі та, може, якось і поєднаєтесь з нею. Вона любить сидіти в гостинній край вікна в кріслі та ловити очима ґави у небі,— сказала Христина.

— Може, й ваша правда,— обізвався Ломицький.

— Не "може, правда", а зовсім-таки щира правда! — гукнула Христина.— Хитрий ви, з біса, та не зовсім: незугарні ви, як я бачу, ловити дичину. Пам'ятайте, що нашого брата нелегко ловити: готуйте добрі сильця та западеньки, от що! Стара Каралаєва хитра й досвідна птаха з полив'яним носом.

— Вже й ви наговорите! — обізвався Ломицький.

— А що? образився, що його прийдішня теща — птаха з полив'яним носом? Поживете — побачите і згадаєте Христину Степанівну.

— Дай боже, щоб не прийшлось згадувати!

— От туди к дідьку! Це добра дяка! Нехай, мов, Христина Степанівна вбрешеться! Це буде краще. Ой ви! Вчені ви, та не дрюковані!

І Христина без церемонії махнула на Ломицького вишиваним рушником, зачепила його по голові, розкудлала волосся і обсипала його голову й плечі повитяганими з взірця нитками канви.

— Та й пустуєте ж ви! Зовсім обліпили мене нитками!

— От тепер ви гарні! Так і йдіть з візитом до Каралаєвої! Але невже ви оце ходили до Марти Кирилівни в оцьому куценькому піджаку? — спитала Христина.

— Атож! А хіба що? — спитав Ломицький.— Молода Каралаєва сказала мені, щоб я заходив до неї запросто на чай ввечері.

— То молода, а то стара! Не забувайте і про стару. І перший візит робили ви в цьому куцому убранні? — спитала Христина.

— Ні, перший візит я робив в чорному сюртуці.

— Гм… Пам'ятайте-бо таки, що в Каралаєвій в нутрі сидить дві баби: одна ліберально-модна, а друга старомодна консерваторка. Ви в куцому піджаці зробили візит Каралаєвій новомодній, а тепер робіть візит Каралаєвій старомодній в фраку, в білім галстуці і доконче вранці. Цей візит буде для вас безпечніший. Може, тоді вона й сподобить вас, що вийде до вас.

— Може, й справді так… А в якім же тоні провадити розмову з нею? чи в ліберальному, чи в консервативному? — спитав Ломицький.

— Для цього майте вже свій хист. Стару Каралаєву сам чорт товкачем в ступі не влучить,— сказала Христина, і зареготалась.

— Гм… Але й ви вже аж геть то по-сільській говорите! — сказав Ломицький і задумався.

— Дуже щиро? В мене що на умі, те й на язиці. А ви в неділю приберіться гарненько, причепуріться і втніть візит не степовий, не чумацький, а європейський, сучасний. Та минайте вікна! Та тихенько закрадьтесь, та крадькома навшпинячки до тієї птахи шусь у гостинну, — то й не сполохаєте! Отакечки зробіть! Чуєте?

— Спасибі вам за раду,— сказав Ломицький і почав прощатись.

— Постривайте ж, я обскубу з вас оте біле пір'я, що в вас на голові та на плечах,— сказала Христина і почала оббирати нитки канви з його голови та плечей.

Ломицький послухав Христинової ради, вернувсь в свою квартиру, зоставивши свій візит до неділі.

Діждавши неділі, Ломицький убрався в фрак, надів білий галстук, високий циліндр, ясні рукавички і перед обідом побіг з парадним візитом до Каралаєвої. Він зумисне обійшов кругом кварталу і підійшов до дому Каралаєвої, минаючи вікна. Увійшовши тихенько в прихожу, він скинув тихесенько пальто і раптово шугнув в гостинну.

Марта Кирилівна і справді сиділа в кріслі край вікна. Вглядівши несподівано в гостинній Ломицького, парадно прибраного, вона підвелась з місця. Але тікати з гостинної було нікуди, бо Ломицький трохи не заступив їй стежки до дверей. Він порекомендувався Марті Кирилівні. Гострими очима вона обвела його од чобіт до голови і з поважною, трохи гордою міною показала йому на крісло. Він сів. Марта Кирилівна, очевидячки з великою неохотою, і собі помаленьку вгніздилась в кріслі. Ломицький обвів її допитливими, цікавими очима. Він неначе допитувавсь по її очах, по її убранні, щоб знати, з ким доведеться мати розмову.

Марта Кирилівна була убрана в ясно-сіру сукню з густими червоними крапельками. Здавалось, неначе її усю хто покропив червоним огнястим дощем. На грудях лиснів ясно-пунсовий оксамитовий бант і неначе жеврів, ніби купка жару. Рум'яне, свіже, неначе налите кров'ю, лице аж пашіло, як у спеку. Гострі очі блищали іскорками. Чимсь гарячим, палким віяло од усеї її рівної постаті. Здавалось, ніби вона уся от-от займеться і спалахне огнем. По всьому було видно, що в Каралаєвій затаїлась вдача палка, уперта й гостра. В очах світився розум, але не без додатку хитрощів.

— Я вже мав честь бути в вашому домі, та не мав і досі щастя познайомитись з вами,— почав Ломицький.

— Моя дочка казала мені про вас... Я була тоді трохи слаба... В мене, бачте, мігрень в голові. Як оце прийде весна, то в мене часто аж судомить в голові,— обізвалась Марта Кирилівна.— Вас приймала моя дочка, а це все одно, що й я сама. В нас в домі, знаєте, нема старшого й меншого; ми з дочкою рівня, принаймні я маю такий погляд на обопільні стосунки між батьками й дітьми,— сказала Марта Кирилівна з поважною міною.

— Ваш погляд на це діло зовсім сучасний, гуманний,— обізвався Ломицький.

— В мене нема того, як буває в інших сім'ях, щоб діти по десять разів на день цмокали батька й матір в руку, на їх "викали". Нехай дочка на матір "тикає": це провадить до свободи, не задавлює, не пригнічує особості людини,— сказала Марта Кирилівна.

— Такий погляд на виховання дітей робить вам честь,— сказав Ломицький.

— Вибачайте... я забула свою роботу на вікні,— сказала Каралаєва.

Вона встала, проворненькою ходою пішла до вікна, взяла з одвірка половину виплетеної панчохи з дротами, знов помаленьку вгніздилась в крісло, щоб не пом'яшкурити сукні, і почала плести панчоху, виставивши вперед руки і трохи піднявши їх вгору. Вона неначе показувала молодому хлопцеві: на, мов, дивись, яка я ліберальна: до служби божої в неділю вранці панчоху плету! Ту панчоху вона почала плести ще на перший день різдва і до великодня насилу виплела половину. Плела вона в свята та в неділі, ще й до служби, при гостях, щоб показати, що вона дуже ліберальна людина і не вважає на празники та на людські забобони.

Це, може, вас соромить, що я роблю роботу в неділю? — спитала вона в Ломицького.— Може, ви богомільні?

— Ні, ні кришки. Цей погляд залежиться од вашого сучасного напрямку, та й годі! — сказав Ломицький, але на друге питання не одповів і слова.

— Ваш начальник, здається, дуже богомільний? — сказала Каралаєва?

"Мій начальник чи й справді богомільний, чи тільки вдає богомільного, бо часто ходить до церкви… в церкві часто стає навколішки і б'є поклони… Як скажу, що я не богомільний, то… часом, це донесеться до начальника і це мені пошкодить на службі. Може, й ця Каралаєва часом при нагоді і сама йому скаже… може… Усе може трапитись… Не годиться багато про себе говорити… Лучче змовчати,— подумав Ломицький і потім промовив: — Не знаю, бог його знає! Певно, богобоящий".

— Тут, на Бессарабії, інтелігенція ще дуже старосвітська, патріархальна, ще дуже богомільна,— знов обізвалась Марта Кирилівна, мигаючи на сонці дротами.

— Ото, скажіть! — обізвався Ломицький. Ломицькому здалось, що він десь чув цю фразу, таку саму од слова до слова. Він почав пригадувати і нагадав: цю фразу говорила недавно Маруся, обмальовуючи звичаї і вдачу бесарабської інтелігенції. Очевидячки, мати промовляла те, що чула од своєї дочки.

— Оце недавно була я в гостях в однієї знайомої. Моя знайома — дама з розумом і не без просвіти: подивитись на неї — зовсім європейська дама; до неї зайшло ще кільки сусід. І подумайте собі, що цілий вечір тільки й було розмови, що за церкви, за монастирі та за чудові образи,— все розмовляли про чуда од чудовного образа Гербовецької богородиці. Я трохи не вмерла з нудьги! Дві дами прийшли в гості в чорних сукнях і з чотками в руках. Чи поймете віри? Мені здалося, ніби я зайшла в панянський монастир в гості до черниць, абощо.

Марта Кирилівна зареготалась з усієї сили своїх здорових грудей так голосно й дрібно, що сповнила своїм реготом усю гостинну.

Маруся стояла в другій кімнаті і через двері чула всю материну розмову.

"Що це мама оповідає там Ломицькому? Сміється з богомільних бесарабських дам, а сама на минувшому тижні ходила на прощу в той-таки Гербовецький монастир до чудовного образа богородиці, ще й п'ять здорових ставників та три фунти ладану дала на церкву. Я сама купувала ладан і свічки в Одесі. Гм! моя мама таки добра брехуха. Гм... Гм... це диво!.. А може, вона тільки чваниться своїм лібералізмом перед молодим хлопцем",— подумала Маруся.

Маруся вже насторочилась виходити до гостя, але почувала, що од тих чваньковитих і брехливих материних слів дуже почервоніла. Вона глянула в дзеркало: щоки аж пашіли од сорому. Підождавши трохи, поки прохололи щоки, Маруся вийшла в гостинну.

Ломицький встав з крісла і проворненько, по-джентльменському, навіть трохи по-офіцерському прискочив до Марусі і цокнув закаблуками. Маруся широко витріщила на його очі. Фрак, циліндр в руці, ясно-жовті рукавички, джентльменська, зовсім не демократична, манера Ломицького, потім підслухана брехня й чваньковитість матері, і веселий регіт, блиск її очей — все це неначе туманом повило її очі. Світ сонця лився через двоє вікон і заливав різким блиском гостинну. І при тому ясному південному світі Маруся ще ніби виразніше примічала якусь хибу, котрою ніби сповнилась уся гостинна і одбивалась на виду в матері і навіть в тихих карих очах в Ломицького. Щирій, правдивій дівчині стало чогось ніяково, навіть соромно.

— Що це ви з таким парадом до нас? — вихопилось слово в Марусі проти її волі, якось несамохіть.

Ломицький спустив очі і стояв мовчки. Він і сам не знав, що на те одповідати.

— Я бував у вас у будень, а тепер неділя, ще й свято...— насилу спромігся він знайти сяку-таку одмовку.

— Ха-ха-ха! — зареготалась Марта Кирилівна.— Ви, як я бачу, людина старого стилю, хоч на літа й молоді. В вас, бачу, є ще й якісь будні й свята. Сказати правду, ви мене трохи налякали своїм парадом. Ми не стародавні аристократки, а люди нового часу. Ви, будьте ласкаві, заходьте до нас в простішому убранні; мене оцей фрак та циліндр просто-таки лякає: я людина сучасна і показного параду не люблю, навіть його зневажаю.

Маруся широко розкрила очі на свою маму. Вчора мати нарікала, що Ломицький прийшов в гості до їх в піджаку, неначе до міщан, а сьогодні співає зовсім в інший тон і трохи не лає Ломицького за той фрак. Вона знов почервоніла.

"Що це за знак, що сьогодні на маму напала якась пропасниця фальші?" — подумала молода дівчина.

Марта Кирилівна несподівано зітхнула дуже вже демократично і навіть рота не затулила рукою. А не затулила вона рота, мабуть, тим, що в неї зуби були білі й дрібненькі.

— Отже я не зовсім виспалась цієї ночі,— сказала вона до Ломицького.

— Може, вчора в вас були гості? — спитав Ломицький.

— Ні, ми самі вчора ввечері були в гостях. А там зібралась компанія, зовсім мені не до смаку,— сказала Марта Кирилівна.

"Цікаво знати, який то в вас смак до людей",— подумав Ломицький.

— В нас в гостях звичайно усе грають в карти, а ви, мабуть, не любите карт? Еге? — обізвався Ломицький.

— Не люблю тих карт, хоч і сама поневолі часом мушу грати, як часом присилують та наможуться господар або господиня,— сказала Марта Кирилівна.— Та там і в карти грало не багато гостей, але, знаєте, зібралась компанія стареча, усе лисі діди та баби. А в їх розмова була усе стареча, дуже вже пісна, буцім пилипівчана або петрівчана. Я більше люблю компанію молоду; та й те мені до вподоби молоде товариство не тоді, коли воно танцює та співає,— я більше люблю ті змагання молодих людей про вищі питання, усякі загальні світові сучасні питання; слухала б та балакала цілий вечір. Отака розмова припадає мені до смаку,— в цьому в мене з Марусею один погляд.

Ломицького трохи стривожив цей смак в Марти Кирилівни і самої Марусі.

— Часом до нас посходяться Марусині товаришки, то в їх усе змагання та розмови та знов змагання про нові...

— Про нові ідеї,— додала Маруся, неначе підказала.

— Про нові ідеї, а найбільше, знаєте, про нові...— тягла далі Марта Кирилівна і неначе запикувалась, буцім-бито соромилась говорити далі, щоб не видати секрету.

— Про нові принципи,— знов неначе підказала Маруся.

— Про нові... про нові новомодні науки, нову віру,— тягла далі Марта Кирилівна.

Ломицький зовсім стурбувався, почувши про ті нові принципи та ще й про якусь нову віру в такому затишному закутку. "Оце, гадав собі сховатись од тих ідей в цьому затишку, а тут тобі на: якась нова віра!" — подумав він.

"Отже збрехала святителька Христина! В цій Каралаєвій зовсім сидить не дві бабі, а одна; і ця одна — суцільна, а не штукована — визначається ясно і виразно: баба ліберальна. От тобі й на! Коли б часом і дочка не була така дуже вже ліберальна... а то..." — подумав Ломицький.

— Ви, мамо, вже геть-то піднімаєте нас на високий п'єдестал. Ми стоїмо зовсім-таки не на підніжках, а на землі, долі, як і усі люди, і пиндючитись нам зовсім-таки не личить,— обізвалась Маруся.

В Ломицького трохи одійшло од серця. Йому зовсім не бажалось, щоб його жінка стояла на високому підніжку та ще, борони боже, і його тягла на той підніжок па показ людям.

"Ох, краще було б жити так, щоб тебе ніхто не знав не відав, щоб про тебе ніхто навіть не чув, що ти й на світі животієш; щоб ніхто не знав, які думки ворушаться в твоїй голові і як вони ворушаться",— подумав Ломицький.

— Ми, здається, земляки? на одному степу зросли? в чумацьких краях? — несподівано спитала в Ломицького Марта Кирилівна українською мовою.

— Земляки. Я родом з-за Дніпра, з Херсонщини,— сказав Ломицький і знов почутив, що його душа трошки ніби збентежилась.

— Я люблю свою мову, а ще більше люблю наші українські пісні. А ви? — спитала Марта Кирилівна якось одрубчасто.

"Випитує... здається, випитує... Щось є! Ліберальничає й випитує... Може, вона потайна жандармка. Дідько її вгадає! Щось воно трохи чудне. Спитала навіщось про це діло і так несподівано, неначе з тину вирвалась",— подумав Ломицький.

— Чом же...— сказав Ломицький так, що його одповідь можна було погнути трохи сюди, трохи туди.

— Одначе ми годуємо гостя речами, а не калачами,— сказала Маруся.

— Час кофе пити. Біжи, серце Марусю, та принеси нам кофе,— сказала Марта Кирилівна, і її голос став різкіший, приказуючий.

Маруся принесла кофе. Марта Кирилівна почухала чоло дротиком і поклала панчоху на столі.

— Присовуйтесь ближче до нас,— сказала Марта Кирилівна і показала рукою на порожнє місце перед столом.

Ломицький сів коло стола. Маруся поставила перед ним стакан кофе, а сама сіла на софі попліч з матір’ю. Ломицькому здавалось кофе таке смачне, якого він ізроду не пив. Проти його на канапі сиділа Маруся. Проти своєї червоновидої матері вона здавалась пишною, делікатною трояндою або білою лілеєю. Ще ніколи її матове лице не здавалось йому таким делікатним, ще ніколи її чималі подовжасті очі не світились таким тихим, ясним рівним світом: вона була рада, що її мати посиділа, привітно побалакала і ласкаво обійшлась з Ломицьким, була весела і навіть реготалась.

"Хоч накидала мама повну хату хиб, але, здається, Ломицький припав їй до душі",— думала Маруся, допиваючи кофе і втираючи свої повні, як вишня, та червоні, як черешня, уста маленькою салфеточкою, вишитою червоними взірцями.

А справді, Марта Кирилівна розбалакалась і ліберальничала, щоб почванитись перед молодим хлопцем і уявки виявити, що вона, хоч ніби й літня людина, але ще молода і тілом і душею. Вона молодилась своїм лібералізмом та своїми сьогочасними поглядами. Випивши кофе, Маруся взяла стілець, сіла рядком з Ломицьким і почала з ним веселенько розмовляти. Матері це не сподобалось.

— Марусю! візьми стакани та однеси в столову,— сказала мати.

Маруся встала, однесла стакани, вернулась і знов сіла поруч з Ломицьким. Ломицький повернув стілець й сів лицем до Марусі. Вони знов почали любенько балакати. Мати мовчала, плела панчоху та врядигоди кидала допитливим оком на дочку. В Марусі розчервонілись щоки, заблищали очі. Тихий Ломицький і собі розворушивсь, розбалакавсь, став жвавіший. Він неначе заметився од Марусі веселістю та жвавістю.

"Отже цей молодий хлопець подобається Марусі,— думала Марта Кирилівна.— Чи ти ба! Як в неї заблищали очі! Як ллється розмова! Отже

ще причепиться до Марусі... а вона, може, зохотиться та й вийде за його заміж... Погано мені буде без Марусі... Цц..."

Марта Кирилівна почутила, що її розбирає злість на Ломицького і на Марусю. Вона підвела очі і несподівано вже крикнула на дочку наче сердито.

— Піди лишень в пекарню та подивись, щоб куховарка часом не пересолила котлетів! Та не забудься поперемивати посуд!

Ломицький витріщив очі з дива: Марта Кирилівна крикнула різким голосом, неначе ворона закрякала. Після її веселого щебетання та криклива фраза якось свиснула й задзижчала, неначе куля.

Маруся з великою нехіттю підвелася з стільця і вийшла. В Марти Кирилівни дротики швидше заворушились в руках. Вона насупила тонкі брови, міцно стулила уста і сердито вп'ялась очима в панчоху, неначе сердилась на неї і карала її, штрикаючи дротами.

"Ого! не все, мабуть, так щебече стара, як оце недавнечко передніше зо мною щебетала,— подумав Ломицький.— Може, Христина і правду казала: щось оце з Марти Кирилівни неначе вже визирнула друга баба, вже зовсім інша".

В світлиці стало тихо. Ломицький мовчав і поглядав на двері. Він ждав Марусі.

— Який же в вас начальник? Чи добрий чоловік? Чи робочий? Чи, може, тільки ладен повсякчас кричати, та принукувати, та поганяти? Знаю я ті начальства! Знаєте, їх наставляють більше як пригоничів, задля того щоб слідкувати за урядовим людом та приганяти, а не задля того щоб діло робити,— сказала Марта Кирилівна.

"Вивідує... знов випитує. Певно, хоче випитати, чи поважаю я начальство... Треба стерегтись",— подумав Ломицький.

І він почав хвалити свого начальника, але так хвалив, що аж перехвалив на один бік.

Марта Кирилівна знов розговорилась, але Ломицький примітив, що тон її розмови вже був інший, холодніший, як ті фарби в малюванні, котрі кладе маляр на густі матінки під скелями та під високими горами. Він тільки ждав, поки вийде Маруся, щоб попрощатись. Маруся вийшла. Ломицький встав і почав прощатись. Марта Кирилівна подала йому руку і ще холоднішим, неначе льодовим, тоном промовила:

Сподіваюсь... Що ви в нас... не останній раз? — Але в думці вона гаряче бажала, щоб то був останній раз, були останні його одвідини.

Маруся провела Ломицького в прихожу. Ломицький раденький вертався додому. Марусина мати побалакала з ним веселенько, любенько і навіть просила заходити. Тільки чогось остання її гостра фраза все чулась та лунала в його вухах, як вороняче крякання, неприємна, роблячи різніння в її прихильній до його розмові. Ломицького встріла Христина і все дочиста випитала в його. Вона зацікавилась його романом, бо була дуже охоча й ласа до таких романів та романічних пригод.

"Цікаво було б розворушити роман і самої Марти Кирилівни. Я ж знаю її давній роман з Бичковським, як-то кажуть, од дошки до дошки. Бичковський оце швидко буде в брата в гостях. Покличу я в гості і Марту Кирилівну. Вони не бачились вже, може, років з п'ятнадцять. Як-то вони тепер стрінуться?" — подумала Христина.

IV

Через тиждень Христина зайшла перед обідом до Марти Кирилівни.

— Марто Кирилівно! Я оце забігла до вас по маленькому ділу,— сказала Христина.

Марта Кирилівна так зацікавилась, що забулась вхопити в руки свою недоплетену панчоху.

— За яким ділом? — спитала вона.

— Даю вечір в брата. Нудьга мене бере така, що не знаю, де дітись. Заходьте до мене! Пограємо в карти.

— Спасибі вам. Але я не люблю карт: це забавка не поважна — не пристає до лиця поважним старим людям,— сказала Марта Кирилівна.

— От і вигадали. Які ж ви старі? То це й я вже стара, по вашому, чи що?

— Ви — що інше: вам ще можна й заміж вийти. А я знов що інше,— сказала Марта Кирилівна і зробила поважну міну.

— Як же то ви "що інше"? І мені можна ще вийти заміж, і вам можна. Ми ж однолітки або коли ви ще й не молодші од мене.

— Молодша… на шість місяців, вдається,— обізвалась Марта Кирилівна.

— От бачите! Вам саме заміж йти вдруге. А я накликала женихів і для себе і для вас.

— І годі вам! В вас все жарти,— крикнула кокетна Марта Кирилівна.

— От побачите! Накликала я і вусатих, і бородатих, і сивоволосих, і лисих, як облизаний макогін! — говорила і разом реготалась Христина.

— О, цур тим лисим та сивобородим! Цих я не хочу. Цих беріть собі! — говорила й реготалась і собі Марта Кирилівна.

— Нехай буде й так! Я візьму й лисих. А сивобородих складемо в архів та й двері запечатаємо: цих і я не хочу. Я накликала таких Юпітерів Олімпійських, що ви з дива вмрете або… або… заміж підете,— тріщала й реготалась весела безробітня удовиця.

— Коли накликали Юпітерів, то вже прийду та подивлюсь на ваш Олімп, хоч скажу вам, що вважаю на усіх тих Юпітерів і Аполлонів як на варварів та деспотів,— сказала Марта Кирилівна вже з поважною міною.

— Не бійтесь! Прийдете, побачите і зміните свою неправдиву думку. Юпітерів в мене на картах буде доволі. Треба до їх і Юнон та Діан, а то, чого доброго, без Юнон мої Юпітери порозбігаються та з нудьги повтікають на Олімп,— сказала Христина.

— О, ви — так правдива Діана! А з мене яка ж там Діана? — обізвалась Марта Кирилівна, ще й губи закопилила, але все хитренько поглядала на Христину. Вона ждала, що на це скаже Христина.

— І годі вам! Ви то й є правдива Діана. Цвітете, як повна рожа, рум'янець на всю щоку! І з лиця не старі і душею молоді! Годі вам Лазаря співати! Ще й заміж підете,— говорила Христина.

— Йдіть ви передніше, показуйте стежку, а тоді й я за вами,— сказала насмішкувато Марта Кирилівна,— я вже зазнала цього добра.

— А думаєте, не пішла б хоч і сьогодні, якби хто гарний причепився?.. Піду з вискоком та й вас за собою поцуприкую.

Обидві удовиці реготались, аж заливались од сміху. Насміявшись вволю, Христина попрощалась з хазяйкою й вийшла.

"Христина каже, що в неї будуть на картах Юпітери: цікаво подивитись на ті вінці сотворіння. Я люблю таких, та й, може, трапиться хто... А чом би пак мені не вийти заміж? Я ще не стара на літа, а на виду зовсім молода; і мислями і ліберальними поглядами я зовсім така, як моя Маруся,— подумала Марта Кирилівна і почала зшукувати та оглядати свої убори.— Дочки не візьму, бо там, певно, буде Ломицький. Ой, той мені Ломицький! Як би його одбити од своєї Марусі?"

Ввечері Марта Кирилівна пішла на вечірок до Бородавкіна, в котрого тоді жила Христина. Вона прибігла ще зарані. Гостей ще не було. Бородавкіна попросила Марту Кирилівну в столову, де пили чай. Христина сіла й собі проти неї і цікавим оком поглядала на неї та переглядалась з своїм жартівливим братом. Вона запросила до себе на вечір Платона Андріяновича Бичковського, давнього жениха Марти Кирилівни. Її брала цікавість подивитись, як-то вони теперечки стикнуться. Почали збиратись гості, все приятелі Бородавкінові. Бородавкін був чоловік дуже добрий і для всіх приємний, але дуже любив погуляти всмак, пограти в карти і поп'янствувати. В його була своя гуляча компанія. До тієї компанії належалось чимало нежонатих урядників та офіцерів; до тієї гулячої компанії належав і Бичковський,— він пробував на службі в Бендерах і приїхав на одвідини до Бородавкіна.

Перегодя в одчинені настіж двері увійшов якийсь немолодий інтендант, з білою, як молоко, головою. За ним виступав другий інтендант, з головою лисою, неначе облизаний макогін. Після їх прийшов капітан, високий та сухорлявий, схожий на Дон-Кіхота. Прийшло ще два пузаті урядники, старі кавалери, з червоними, неначе попеченими, щоками.

"Ні, ці Юпітери мені не до вподоби! — подумала Марта Кирилівна.— Я цих усіх оддала б Христині: вже дуже полиняли й пооблазили".

В гостинній за дверима почулась важка хода, аж дошки підлоги трошечки вгинались під чиїмись ногами. В дверях з'явивсь Бичковський, високий, поставний, плечистий. Широкі груди аж випнулись. На круглій

голові стриміли копицею чорні кучері, подекуди присипані ніби срібними нитками. Густі чорні брови неначе прикривали здорові подовжасті, трохи витрішкуваті карі очі. Довгі вуси висіли аж до плечей і теліпались, неначе два батоги. Од його міцної постаті неначе бризкало здоров'я, лилася сила. Руки й товстелецькі пальці були такі здорові, що сміливо переломили б будь-яку залізяку. Помаленьку й повагом — не йшов, а неначе сунувся Бичковський до стола, де сиділи гості. Марта Кирилівна вгляділа його в дверях і здалека не впізнала.

"Оце так правдивий вінець сотворіння! Оцей так Юпітер, як його малюють на картинах! Ну, та й плечі! а голова! а руки! а груди! а шия! — хоч обіддя гни, як кажуть селяни Ну, та й козарлюга! Істий запорожець! — думала Марта Кирилівна.— Ні. Христина мене не дурить: не всі тут Юпітери миршаві та шолудиві, лисі та сиві".

Бичковськнй наблизився до стола. Христина й її брат, Бородавкін, встали. Бичковський привітався з ними й заговорив. Марта Кирилівна аж тоді впізнала його. Од того часу, як Бичковський сватав Марту Кирилівну, минуло сливе два десятки років. Бичковський після того зараз виїхав десь далеченько на службу, і Марта Кирилівна навіть забула про його. Два роки перед тим Бичковський з'явився в Бендерах: він перейшов туди на службу в інтендантство. До Марти Кирилівни дійшла чутка, що він служить у Бендерах, але їй ні разу не довелося з ним стрінутись і побачитись.

"Той, та не той,— подумала Марта Кирилівна.— Тепер він скинувсь лицем на колишнього молоденького Бичковського, як батько на сина... Але яка препишна постать! Фу! Фу! справдишній вінець сотворіння!"

Бичковський привітавсь і подав усім гостям руку. Зоставалась одна Марта Кирилівна. Бичковський витріщив на неї очі, як корова на нові ворота, і, очевидячки, вагався: чи знайома, чи не знайома? Десь неначе ніби бачив... Чи неначе колись мені снилась така постать...

— Марта Кирилівна Каралаєва! — рекомендувала йому Христина.

Бичковський подав їй руку і засміявсь. З-під чорних вусів блиснули рівні міцні зуби.

— А ви мене оце й не впізнали? — спитала Марта Кирилівна.

— Спочатку був не впізнав, а потім зараз догадавсь,— сказав просто Бичковський і важко сів на віденський стілець.

Стілець увігнувсь і залущав од великої ваги його постаті.

Марта Кирилівна стала червона, як жар. Вона любила вбиратись в оригінальні та все якісь гарячі червонясті убори. І тепер на їй була ясно-сіра сукня з червоними смугами, котрі вилися зверху наниз зигзагами. Ті смужки, завширшки на палець, неначе блискавка, вилися і спадали по усій її постаті зверху донизу. Ясно-пунсові бантики на шиї та на грудях ясно й ріжуче жевріли, як жар. Марта Кирилівна почервоніла. Щоки зайнялися, її рум'яне лице й червоні руки ніби палали серед тих червоно-гарячих смужок в її сукні.

Христина не зводила очей з Марти Кирилівни та з Бичковського: вона бавилась старим романом, що був напоготові поновитись; їй хотілось знати, що то з того вийде?

Марта Кирилівна пригадала, що Бичковський колись не зважившись з нею тікати та повінчатись. Вона і тепер почувала, що злостує й сердиться на його. Сердито спідлоба зиркала вона на його очима, неначе говорила йому на докір: "Покинув мене! не схотів зо мною втікати! А яким щастям я тебе надарила б!" — неначе говорили її очі.

Але Бичковський не вмів, мабуть, читати такого дрібного друку в очах Марти Кирилівни: він з великим апетитом хлептав чай і запихав рот кренделями.

"Але ж постать! Але ж поставний напродиво! Як виріс, вилюднів! Які плечі! Яка краса в тих плечах! Ото якби на його плечі та ще намостити широкі еполети! Ото була б цяця! Оце правдивий вінець сотворіння! Зевс! Суще зразець чоловічої сили та краси!" — думала Марта Кирилівна і почала пускати з очей солоденькі проміння на вуси й очі того Зевса.

Але Зевс вже й не дивився на свою покинуту Геру; він все балакав і жартував з Христиною. В Марти Кирилівни заворушились в серці злі почування. Вона так розсердилась на свого древнього Зевса, що була ладна вхопити його обома руками за вуси і скубнути його з усієї сили.

"Подлий ти, нікчемний! покинув мене! Усі вони такі варвари, п'янюги, нестатковиті й непомірковані, картярі! ледарі! волоцюги, залицяники!" — думала Марта Кирилівна і аж зціпила зуби та кулаки. З нею трохи не стала істерика. Похапцем допила вона чай, встала з-за стола і вийшла в гостинну. Вона почувала, що її щоки аж горять, аж пашать, усе тіло неначе в огні од неприємних згадок та од злості. Одчинивши вікно, вона сіла коло вікна і сперлась ліктем на одвірок. Свіже легке здорове повітря трохи прохолодило її гарячий вид.

В світлицю увійшла Христина. Вона зорила очима по світлиці й очевидячки шукала Марти Кирилівни.

— А ви тута? дивитесь в вікно та, певно, вдались в поезію: милуєтесь зорями? Поезія, поезія! Ой, ще не минув час вашої поетичної вдачі! Ходім лишень та приступімо до поезії, не такої вже ідеальної, як от зорі. Час сідати за карти,— сказала Христина і взяла Марту Кирилівну під руку та й повела в одну невеличку кімнату. Там стояв столик. За столиком сидів Бичковський та Бородавкін. Два стільці стояли порожні, очевидячки, для Христини та для Марти Кирилівни.

— От і наші партнери! — сказала Христина. Марта Кирилівна зиркнула на Бичковського сердитими очима; вона ждала од його більше привітності, ласкавості, сподівалась чогось більшого, а тепер

постерегла, що він зовсім збайдужнів до неї і навіть забув її. Вона почувала, що й тепер її руки аж сверблять, щоб вхопити Бичковського за вуси і добре з усієї сили поскубти.

— Не маю чогось охоти грати в карти,— сказала Марта Кирилівна.

Вона крутнулась швидко, по-панянському, на одному місці, вийшла з кімнати і сіла за другим столом в світлиці; вона пристала до інших партнерів.

"Не вдалось-таки звести їх докупи! Але я таки їх зведу, поновлю роман... А Марті Кирилівні таки бажається поновити роман,— це по всьому знать!" — подумала Христина.

Після вечері вінці сотворіння смикнули таки добре, але так, що спромоглись ще повертати язиком.

— Бичковський! ходім в мою кімнату, я покажу вам одну цікаву археологічну річ,— сказала Христина до Бичковського.

— Ходім побачимо, яка там захована в вашому сховищі цікава археологія,— сказав Бичковський.

Христина взяла його під руку і повела в свою кімнату. В спальній кімнаті, над ліжком Христини, висів на стіні прездоровий килим. Його вишивали ще за панщини двірські дівчата для Христининої матері. Килим був вишитий гарусом та шовком. Робота була пречудова. Кругом килима вилася широка смуга, вишита розкішними рожами усяких кольорів, оргініями та маківками. Всередині був вишитий чорнявий трубадур — лицар. Він грав серенаду на якійсь чудернацькій бандурі, сидячи на камені під вікнами середньовікового шпичастого замку, а на балконі сиділа лицарша, спершись на ґратки. Килим таки добре полиняв, але малюнок ще й тепер визначувавсь дуже добре й виразно і був артистичної роботи.

— Як вам подобається ця археологія? Правда, тепер і в Персії не знайти таких килимів? — спитала в Бичковського Христина.

— Сказати правду, я й не розберу гаразд, що на йому поналяпувано: чи ліс, чи хата. Неначе посередині стоїть копиця сіна, і либонь ворона чи крук сидить на копиці; надісь крук! — обізвався Бичковський, лупаючи трохи вже п'яними очима.

— Ой ви, Тюхтій Іванович! Ви самі справдішня копиця сіна! Яка там копиця сіна? То трубадур співає серенаду під балконом замку. Дивіться, який кучерявий! Достоту такий, як ви! — сказала Христина.— От я приведу сюди очі, гостріші од ваших.

Христина крутнулась і через одну хвильку привела під руку Марту Кирилівну і поставила її рядом з Бичковським перед килимом.

— Правда, ви й досі не бачили моєї дорогої, теперечки вже сливе археологічної річі? Гляньте на цей килим! Правда, гарна, пишна робота? Варто оддати в археологічний музей! — гукнула Христина.

Вона крутнулась, миттю вискочила з кімнати, ще й причинила одну половину дверей. Бичковський і Марта Кирилівна зостались удвох і дивились чогось на килим.

— І справді, дуже гарна робота,— обізвалась Марта Кирилівна.

— Нічого не розбираю. Якась плутанина... — обізвавсь Бичковський.

— Тямите ви! Плутанина! — сказала проворно й трохи нахабно Марта Кирилівна і сіла на стільці.

— Сідайте ж! — показала вона рукою на стілець. Бичковський сів.

— Давно ми бачились... а тепер знов довелось-таки нам побачитись, — почала Марта Кирилівна.

— Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться,— обізвавсь Бичковський і витріщив очі на

Марту Кирилівну.

Це дуже сподобалось їй, їй в вічі знов впали широкі "чаруючі" плечі Бичковського.

"Треба б знов розпочати з ним роман. Чом би пак і заміж за його не вийти? Постать! плечі напродиво! І я не зосталась би сама в хаті, в самотині",— подумала Марта Кирилівна.

— До нас доходила чутка, що ви й досі ще не оженились? — спитала в його Марта Кирилівна.

— Ні, не оженився й досі,— обізвався флегматично Бичковський.

— Чом же ви не оженились? Не знайшли щирого серця? гарячої душі? Га?

— Гарячої душі не знайшов,— механічно обізвався Бичковський.

А я і заміж пішла і дочку маю, і от-от незабаром, може, й дочку видам...

— І удовою зостались, та вже й давно,— обізвавсь Бичковський.

"Чув, подлий, що я удова, а не прийшов, щоб мене сватати. Треба б його оженити з собою... хоч силою. Треба б напосістись на його! Коли б Христина помогла",— думала Марта Кирилівна.

— Що ж ви, розбагатіли? Без жінки, без сім'ї вам, чоловікам, і грошей нема де дівати. Певно, склали в банку великі капітали?

— В кишені оце маю п'ять карбованців. Тепер це всі мої капітали,— муркнув Бичковський.

— Оце так диво! Ви, певно, не були на службі, а десь тинялись в світах, певно, десь поневірялись… може, мужикували, а може, й старцювали? Ні жінки, ні грошей! А я, хвалить бога, і дочку-красуню маю, і гроші маю, і дім маю, і живу щасливо, як у бога за дверми,— сказала Марта Кирилівна.

При цих словах Бичковський насторочив вуха і покрутив вуса. Розмова про гроші очевидячки припала йому до смаку.

— Як ви, Платоне Андріяновичу, вилюдніли, виросли і вгору і вшир! Я вгляділа вас і спочатку таки не впізнала: такий з вас козир став! Ще довго будете заморочувати голови дамам. А я здорово змінилась? Ви мене впізнали? — спитала Марта Кирилівна і прижмурила свої гострі очки.

— Ні, не впізнав, але швидко догадався, що то ви,— муркнув Бичковський.

— Що ж я? Чи дуже постарілась? Стала зовсім бабою? Га? — спитала Марта Кирилівна і підняла вгору тонкі брови, ще й дрібненько зареготалась.

— Ви стали тепер червоні, а колись були білі,— знехотя обізвався Бичковський.

Марта Кирилівна ще дужче зареготалась.

— Це гарні компліменти говорите дамам! Що ж це, по вашому: чи гарно б то, чи погано?

— Ні гарно, ні погано. Але ви ще цвітете і не в'янете. Я думав, що ви зв'яли й зачервіли,— сказав Бичковський.

— Кажуть люди, що я не зів’яла, хоч, може, й гаразд і не процвітаю. Чи мали ж який роман на своєму віку? Певно, мали стільки романів, що їх усіх і не списати,— спитала Марта Кирилівна.

— Хто його зна: не пам'ятаю, позабував,— сказав Бичковський і витріщив очі на килим, неначе розглядав трубадура з бандурою.

— Чого це ви так придивляєтесь до того трубадура, чи археологією цікавитесь, чи тією лицаршею, що сидять на балконі?

— Більше археологією,— знехотя обізвався Бичковський.

— Невже ви так встигли зачучверіти та зачерствіти, що тільки й цікавитесь тією мертвотою, цебто археологією та мертвими мальованими лицаршами? — чіплялась Марта Кирилівна.

Бичковському обридла вже та розмова про гарячі душі та мальованих лицарш,— йому заманулось випити всмак з компанією, а Христина одбила його од веселої компанії і трохи не замкнула в хатині, а Марта годує його романтичними солодощами.

Може, ви зацікавлені чим іншим, а я вас тут держу? Може, час випити по чарці? — спитала Марта Кирилівна.

"Оце причепилась причепа! Залучила мене сюди, неначе теля в повітку",— подумав він.

— А час би вже випити, ви правду сказали оце.

— І я з вами вип'ю! Нудьга мене бере серед цієї старечої невеселої компанії,— аж гукнула Марта Кирилівна.

— От і добре! Ходім та вип'ємо вкупі! Я таких люблю.

— І я таких люблю! З такими і на світі жити веселіше! — гукнула Марта Кирилівна і схопилась з стільця.

Вона підроблювалась під смак Бичковського. В її душу впала думка і справді знов розпочати роман з Бичковським, котрий міг стати їй в пригоді.

Марта Кирилівна кокетно одіпхнула обидві половинки дверей і проворненько, якось пустуючи, вискочила в гостинну. За нею повагом вийшов Бичковський. В столовій кругом стола сиділи Юпітери та лисі вінці сотворіння і хилили хто пиво, хто вино стаканами. Марта Кирилівна сіла поруч з Бичковським і налила в стакани вина і для себе, і для Бичковського. Бичковський підняв стакан до Марти Кирилівни. Вона підняла і свій стакан і цокнула ним об стакан Бичковського. Хоч вона і не любила пити, але ради Бичковського вихилила повний стакан, ще й другий налила. Вона була рада, що знов своєю особою зацікавила колишньогось жениха. Бичковський розвеселивсь, навіть розговорився. Марта Кирилівна присунулась до його близенько і пильно дивилась йому в вічі. Вона розчервонілась, розгорілась. З червоним лицем, з червоними руками, в пунсових бантах, в червоних зигзагах взірця своєї сукні, вона вся ніби палала, наче неопалима купина. Вона прикинулась веселою, навіть трохи гулячою, говорила дрібно, весело, безперестанку та все зачіпала Бичковського.

"Весела баба! Ще веселіша стала, ніж колись передніше, як була панною. І компанію держить добре: дудлить вино таки гаразд. Та й

видно, що й жар в неї ще не прохолов: як розчервонілась!" — думав Бичковський.

"Як би до його причепитись? Як би йому натякнути, що я й заміж за його ладна вийти? Чи не торкнути його ногою під столом? Але він тепер не розбере й не розшолопає, хто його торкнув черевичком, бо кругом стола сидить багато Зевсів, та ще й п'яненьких. Ліпше напишу до його лист... начебто давня приятелька... Або чи не намовити б Христину, щоб йому будлі-як натякнула",— думала Марта Кирилівна, сьорбаючи вино з стакана.

Христина поглядала на Бичковського та на Марту Кирилівну і тільки осміхалась, переглядаючись з жартовливим своїм братом Бородавкіним.

Тим часом Юпітери налигались амброзії так, що вже й міру перейшли; вони боялись, що не дійдуть до Олімпу, тобто додому, і почали прощатись.

Попрощалась і Марта Кирилівна. Вона двічі подала Бичковському руку на прощання і, буцімто жартуючи, дуже міцно здушила його за руку, скільки в неї було в руках сили і міці.

— Навідайтесь ж до давньої знайомої, не забудьте! Я вас сподіватимусь,— просила вона Бичковського.

— Навідаюсь, доконче одвідаю вас,— белькотав Бичковський, ледве посовуючись до дверей та човгаючи здоровими чоботищами.

— Завтра заходьте до мене на снідання, я покажу вам свою дочку. Чуєте? Я вас ждатиму,— сказала Марта Кирилівна на прощанні.

— Добре, зайду на снідання,— говорив наче спросоння п'яненький Бичковський, бо він в той час і не розбирав добре, чи це в Кишиневі його просять на снідання, чи може в Бендерах, чи й деінде.

Другого дня Марта Кирилівна ждала з візитом Бичковського. Вона звеліла Марусі готувати кофе і снідання, послала взяти доброї горілки та міцного вина. Маруся одяглася в чорну сукню. Марта Кирилівна вгляділа її в чорній сукні, і в неї майнула думка одягтись в убрання ясних кольорів.

"Маруся в чорному убранні наче постарілась на два-три роки. Одягнуся я в сіреньке та в біле і... певно, помолодшаю на років п'ять або й шість. Вчора з'явилась йому ніби в огні та в жару,— сьогодні з'явлюсь йому в легких зефірах та хмарках: може, він тепер схильний любити зефіри, бо вже пристаркуватий. Це буває в тих вже літніх, доходжалих вінців сотворіння..."

Марта Кирилівна одяглася в легеньку делікатного сіренького цвіту сукню, накинула білу мушлинову блузу, але таки не втерпіла — понакидала подекуди свого коханого огню та жару на убір: пришпилила на грудях пунсовий букет і на шию почепила вузеньку пунсову оксамитову стрічечку.

"Зефіри зефірами, а полум'я все-таки краще, бо дуже пристає мені до лиця,— думала Марта Кирилівна.— Нехай подихають зефіри весняним духом, але нехай натякають, що за весною стоїть, притаївшись, палке літо".

Убравшись і причепурившись, Марта Кирилівна походжала по кімнатах і все виглядала в вікна. Вже настала дванадцята година, вже й снідання було готове; вже Маруся й кофе поставила на плиту, а Бичковський не приходив. Марта Кирилівна ходила по гостинній неспокійна, тривожна. Вже годинник вдарив першу годину, а Бичковський не приходив. Марта Кирилівна почала сердитись, пішла в пекарню, заглянула в каструлі, навіщось вилаяла куховарку, понюхала кофе і чогось причепилась до Марусі. Вже годинник вдарив два, а Бичковського не було. Марта Кирилівна була ладна потрощити на цурпалки усі вінці сотворіння.

"Напишу до його лист; він, певно, ночував в Бородавкіна. Буду просити, щоб зараз прийшов до мене на снідання",— думала Марта Кирилівна.

Вона вхопила листок паперу і написала дві фрази:

"Жду вас на снідання. Не сподіваюсь, щоб ви не додержали свого слова. Пам'ятаюча про вас — Марта Каралаєва".

Куховарка однесла лист і швидко вернулась назад.

— А одписка де? — спитала Марта Кирилівна.

— Не дали одписки. Сказали, що пан ще спить,— сказала куховарка.

— Варвар!.. Нікчемний страхополох! Гладкий, пикатий та окатий Бахус, а не Юпітер! — тихенько лаяла Бичковського Марта Кирилівна. — А може, прийде ввечері на чай... Прийде! бо я його зацікавила: ради його вихилила два стакани вина, аж і досі в голові гуде...

Перед вечором Марта Кирилівна пообідала і знов ждала Бичковського; і по обіді, лежачи на ліжку, все думала про його. В гостинній рипнули двері. Марта Кирилівна схопилась з ліжка і прожогом вбігла в гостинну. Там стояв Ломицький і веселенько осміхавсь до неї.

"Не він! Прийшов молодий шелихвіст до дочки",— подумала Марта Кирилівна і ледве вдержалась, щоб не вернутись назад на ліжко. Але вертатись було ніяково. Вона сіла і мусила балакати з Ломицьким, поки вийшла в гостинну Маруся. Як тільки вийшла Маруся, вона встала, вийшла і знов бебехнула на ліжко і прислухалась, чи не рипне хто дверима в прихожій.

Двері не рипнули. Бичковський не прийшов. Марта Кирилівна вже й не виходила в гостинну до Ломицького.

V

Од того часу Ломицький почав ходити до Марусі на вечірній час трохи не щодня. Марта Кирилівна ніколи не виходила в гостинну до його. Як тільки вона, бувало, заглядить в вікно, що йде Ломицький, зараз одягається і виходить з дому або в гості, або на гулянку в сад.

Так діло тяглося з місяць. Ломицький вже звик до такого обходіння з ним старої, але він постерігав, що матиме притичину, як тільки діло зайде про сватання.

"Стара або мене не любить, або має когось іншого на приміті для своєї дочки",— часто думав Ломицький, вертаючись ввечері додому од Марусі.

Одного вечора Ломицький прийшов до Марусі на вечірній чай. Марта Кирилівна, по своєму звичаю, напившись чаю в своїй кімнаті, пішла з дому. Ломицький та Маруся вийшли в садочок. Вже стояла літня спека. Ломицький та Маруся довгенько ходили по садочку, але ходити було важко: духота втомлювала нерви. І вони сіли поруч на лавці в затишку та в холодку під густим волоським горіхом. Вечірнє сонце пронизувало зелені гілки волоських горіхів та абрикосів. Зелені здорові абрикоси густо обліплювали гілки і вже подекуди починали жовтіти. Краплі сонця проривались через листя і сипались гарячими плямами на доріжки, на зелену траву. Надворі було тихо-тихо, що й листочок ніде не ворушивсь...

— От і літо розгорілось, і абрикоси вже жовтіють... Вже доволі часу минуло од того вечора, як я перший раз прийшов до вас в ваш дім. Я пам'ятаю, тоді саме цвіли абрикоси, а тепер вони вже починають стигнути,— почав Ломицький.

— І я пам'ятаю той тихий весняний вечір,— тихо обізвалась Маруся і чогось почервоніла.

— Тоді моя симпатія до вас саме розцвіталася, наче весняний цвіт, а тепер…— почав Ломицький та й не договорив: в його не стало сміливості просто признатись Марусі, що він її любить і хоче її сватати.

Він замовк, довгенько мовчав, похиливши голову, і почував, що сміливість його покидає.

"А треба признатись… Треба ж колись сказати, що я люблю її і без неї жити не можу",— думав він, роздивляючись на золоті краплі сонця, котрими була забризкана доріжка попід абрикосами.

— Молоді панни тепер бувають усякові: одні кинулись до просвіти, до науцтва, ідуть в університети; другі кинулись до еманціпації: вільно держать себе в товаристві, їздять верхи; треті пішли в народ, вдарились в демократизм. Є такі, що нехтують стародавніми звичаями, люблять тільки ліберальничати і навіть оригінальничати…— почав Ломицький.

— А вам ці всі категорії нашої сестри не подобаються? — спитала Маруся і сміливо глянула Ломицькому в вічі.

Я не кажу, що всі категорії сьогочасних паннів мені не подобаються. У всіх категоріях я знаходжу деякі прикмети, котрі мені припадають до вподоби, до моїх поглядів.

— Це дуже цікаво знати, які ж то ті прикмети,— сказала Маруся і трохи стривожилась за себе.

Я люблю дівчину не тоді, як вона убрана в квітки, стрічки та кружева, літає метеликом в танцях на балах, по лиснючому паркеті, як у неї блищать очі вакханальним огнем од жвавих гуків балового оркестру, од руху веселого танцю, од запалюючих очей веселої молодіжі; я тоді ладен милуватись нею, слідкувати очима за її легенькими рухами, граціозними зворотами, ловити іскряні погляди її очей, вогких і блискучих, але… мушу признатись, що любити такої дівчини не можу.

Не люблю я молодої дівчини і тоді, як вона в довгій амазонці летить, ніби завірюха, на баскому коні в бадьористій позі. Я ладен милуватись її граціозною постаттю, ладен дивитись, як вітер вихає довгою амазонкою, розкидає її хвильками по блискучому баскому коні,— все це виходить гарно, але... любити дівчину в тій позі не можу. Не люблю я тих паннів, що люблять виставлятись дуже вже простою одежею, напинають часом на себе трохи не старе дрантя, підперізуються якимись простими шнурками, неначе ченці-францішкани, ходять для якогось демократичного шику в викривляних старих черевиках, тоді як у їх є новісінькі і чистісінькі. Не люблю я паннів з паничівськими вихватками, що бігають по тротуарах з паличками в руках, з окулярами на носі, задравши бадьористо голову вгору до неба, і неначе репетують на всю улицю своєю вдатною постаттю: "Звертайте, мов, з дороги, бо летить вільна особа, громадянка, геній науцтва й штучництва, що нехтує непросвіченим, дурним, консервативним натовпом". Це та ж сама модна чваньковитість, що і в стародавніх дам; ті ж самі тюрнюри та шлейфи, тільки надіті на інше лице... Ні, не такий мій ідеал і зразець молодої дівчини,— сказав Ломицький.

— Сказати щиру правду, і я ніколи не любила товаришити та приятелювати з такими паннами,— обізвалась Маруся,— моя товариська компанія зовсім не таківська.

— Знаєте, коли ви подобаєтесь мені, Маріє Павлівно? Тоді, як ви сидите в своїй маленькій гостинній і шиєте. Пам'ятаєте, як я перший раз прийшов до вас? Ви сиділи на канапці і шили; кругом вас біліли жмути тонкого полотна; на столі лежали білі нитки, шматочки та клаптики порізаного полотна, ножниці, голки. Я вгадав, що ви любите господарство, любите домашність; од вас тоді подихувало таким спокоєм, таким миром...— сказав Ломицький.— Як я люблю ту хатню тишу, той спокій хатній!

— Пам'ятаю,— сказала Маруся.— Я сама більше од усього люблю сімейне тихе, домашнє життя, люблю мир та спокій та хатнє господарство.

— А пам'ятаєте, як я два тижні перед цим надвечір застав вас от тут в садку? — сказав Ломицький.— Ви сиділи під цими волоськими горіхами на лавці і читали книжку. Я дуже люблю дивитись на вас, як ви сидите в такій позі, з книжкою в руках, з задумою на чолі, з думами на лиці. Такий був мій зразець панни давно-давно… ще як я кінчав курс в університеті. І ваша мама, здається, любить книжки, любить читати. Правда? Вона все зачіпає високі питання та говорить за їх.

— Любить… але більше любить слухати, як я читаю, ніж читати,— сказала Маруся і осміхнулась.

— А ваша мама чомусь до мене не виходить…— обізвався Ломицький і осміхнувся.— Я часто чув, як вона ходила тихою ходою за дверима в кімнаті, неначе крадькома; чув, як вона ходила навшпиньки, човгала, чимсь шелестіла, а до мене все-таки не виходила.

— Моя мама не любить мужчин взагалі… має їх за якихсь ворогів, вже не знаю, чи тільки для себе, чи для нашого пола,— якось знехотя прохопилась Маруся та й замовкла.

— І тепер ваша мама неначе зумисне тікає, коли прихожу до вас; мабуть, вона мене не любить,— несміливо обізвався Ломицький.

— Не то що вона вас не любить…— сказала Маруся.— Мама часто каже, що не любить взагалі вашого пола. Ви їй вибачте за це: це в неї така вже хиба, чи сказати б, ганжа, чи що… Було, як прийде до мене мій вчитель, ще як я готувалась в гімназію, то вона все було втікає од його в свою кімнату або в садок.

Трохи чудно… Чи не було якої лихої пригоди в житті вашої мами? — спитав Ломицький.

— Не знаю,— обізвалась Маруся і похилила голову.— Може, й було, але матері не годиться казати про це своїй дочці.

— Може, я не підходжу під вподобу вашої матері, під її погляд? Вона, здається, дуже ліберальна людина, а може, й радикальна,— сказав Ломицький.

— А хіба ви не ліберальний чоловік? Може, ви консерватор? — спитала Маруся й осміхнулась.

Ломицький якось заметушився: Маруся спитала його таким тоном, неначе докоряла йому за що або дивувалась.

"Як скажу, що я ліберальний чоловік, то, може, Маруся часом десь прохопиться в розмові, скаже товаришкам, а товаришки рознесуть по місті. Борони боже, така поголоска піде про мене і дійде до тих, котрим не треба б про це знати… Як скажу, що я консерватор, то, може, вона спротивиться, одкинеться од мене… Вона все-таки людина сьогочасна, розумна, любить читати,— і це, сказати по щирій правді, мені подобається. Та й мати її вже геть-то ліберальна: ладна кричати про свій лібералізм на все місто, хоч це все, може, в неї нещире".

Ломицький почав запикуватись.

— Ні, бачите… воно не те, щоб я… але… але… я людина передніше за все обережна й обачна. Тепер, знаєте, такий чудний час… Я поважаю прогресивні ідеї, але… бачите… так тільки для себе… щоб про їх не говорити, не гукати та не верещати скрізь, де треба, де й не треба…

— Та й я не кричу про їх на вулиці, але між своїми щирими людьми чом би й не побалакати щиро й одкрито? — сказала Маруся.

— А ваша мама хіба таки кричить?..— вирвалось якось в Ломицького.

— Ет! — сказала Маруся і тільки рукою махнула та й замовкла.

— Чи згодиться ваша мати?..— тихо-тихо спитав він у Марусі.

Маруся підняла рожеві віка і липнула на його великими блискучими очима.

— Що згодиться? На що? — спитала Маруся, заметушившись.

— Видати вас за мене за… між.

— Хіба ви мене любите? — спитала Маруся.

— Люблю,— сказав тихо, неначе пошептом Ломицький.

— Мені здається, що попереду нас стане на перешкоді… велика притичина: я вам сказала, що моя мати не любить мужчин,— сказала Маруся.

— Та нехай собі не любить, коли того хоче,— сказав Ломицький.— То мати, а то ви; в матері своя вдача, своя вподоба, свої норови, а в вас — свої. Сама ваша мати сказала мені, що вважає на вас як на рівню для неї.

Маруся замовкла і задумалась: їй не хотілось всього розказувати про свою матір, не бажалось зачіпати в своїй душі смутну нотку в такий веселий, приємний час, поруч з милим.

Марта Кирилівна вже давненько вернулась додому і з вікна назирала та кмітила за дочкою та Ломицьким. При ясному світі вечірнього сонця вона вгляділа незвичайні рум'янці на їх щоках і примітила, що в їх мова мовиться не якась звичайна, щоденна, а ходиться їм про щось інше.

Маруся й Ломицький увійшли в столову. Стара глянула на їх і про все здогадалась… Вона здогадалась, що велике слово про любов вже було промовлено між ними; в їх обох очі блискали, щоки палали; в очах світилась така радість, таке щастя, неначе вони були недавнечко десь в

раю, слухали неземну музику, чули дивні мотиви, і ті мотиви ще й досі лунають в їх душах, ще виявляють свій одгомін в очах,— здавалось, ніби однакова думка, однакове почування, однакова воля була в їх душах і одбивалась в їх очах.

"Обоє вони були стривожені. В очах їх горить гарячий одлиск; в обох блищать очі, палахкотять щоки. Ох, зазнала і я цього! Знаю той світ в очах, той жар в щоках! Та для мене з того нічого не вийшло. Може, і цей хлопчисько дурить мою дитину — знає, що в мене є гроші, дім, садок... Треба їх розлучити... Він піддурить її, зведе з ума, дочка втьопається в його, та ще й заміж схоче,— тоді я зостанусь сама. А мій роман тільки, тільки що почав поновлятись. Добре б було самій передніше вийти заміж, а потім вже видати дочку. Не прийшов же отой одоробало... отой м'яло, вайло! А як дочка вийде, зостанусь отут в хаті одним одна... Ні, треба їх розлучити... Треба кудись виїхати і дочку вивезти. Може, вона побачить когось кращого, а цього забуде... Справа загаїться, а я тим часом заходжусь коло Бичковського... Але куди б виїхати? Чи на води, чи на морське купання до Одеси, чи на Лиман? На води їхати,— коштуватиме дорого. Поїду до Одеси на морське купання. Може, од морської води в Марусі простигне той дурний дівочий пал, бо море втомлює нерви... якось послабшує, знесилює людину... Та вона й таки добре споганіє од морського купання... Тоді, може, він і сам од неї одчепиться, як вглядить таку шерепу...

Та треба залізти десь в глухий закуток, далеченько од Одеси, на Великий Фонтан, щоб і Ломицький нас не знайшов".

VI

Другого дня ще зранку Марта Кирилівна все чогось кривилась і навіть трохи стогнала. Сидячи за чаєм, вона все хапалась за тім'я і хапала долонями виски, буцімто кородилась на голову, чи що.

— Що це з вами, мамо? Ви слабі, чи що? — спитала в неї Маруся.

— Чогось неначе нездужаю; так мені погано: і голова болить, і чогось невесело, і неначе судомить мені коліна та гомілки. Вночі я погано спала, тричі прокидалась; і все мені снились такі чудні та страшні сни,— все снилось мені щось кудлате та пелехате, ніби ведмідь вплигнув в нашу гостинну через вікно, кинувся до мене та й почав душити. Мабуть, я оце слаба. Треба побігти до доктора,— говорила Марта Кирилівна.

— Чи не застудились ви вчора перед вечором, як ходили в гості? — спитала в неї Маруся.

— Не знаю, може, й застудилась. Щось мені дуже погано, коли б і справді не заслабнути,— сказала Марта Кирилівна.

— А може, це з вами був кошмар: ви вчора за вечерею таки чимало поросятини з'їли,— сказала Маруся,— може, шлунок не перетравив гаразд страви.

— От і вигадала! Чи то раз я вечеряла й поросятину їла, та, хвалить бога, ніколи мені ведмеді не снились,— вже сердито говорила мати.

Перед обідом вона одяглася і сказала дочці, що йде до доктора. Але вона до доктора не ходила, бо в неї нічого не боліло — вона була здоровісінька. Походила вона, побродила по міському садку та по улицях та й додому вернулась.

— А що казав доктор? — спиталася в неї Маруся.

— Казав, що в мене нерви; звелів купатись в морі з місяць або й два. Казав, як не лічитимусь завчасу, заздалегідь, то може бути погано; мої нерви зовсім розбиті, розторсані. Сама я не поїду,— сказала Марта Кирилівна.

— Доведеться ще й мені їхати з вами, хоч я зовсім здоровісінька,— сказала Маруся.

То й поїдемо,— покупаєшся, станеш ще здоровша. Сама я зроду-звіку не поїду. Думаю купатись на Великому Фонтані коло Одеси, аж докіль не подужчаю. Треба збиратись та вкладатись заздалегідь; через днів два й виїдемо. Надворі година й суша: саме добре купатись.

"Шкода. Прийдеться розстатись з Ломицьким саме в такий час, як у нас справа пішла гаразд. Треба хоч дати йому звістку, що ми виїжджаємо",— подумала Маруся.

Другого дня Маруся стрілася на вулиці з Ломицьким і сказала йому, що вона виїжджає з слабою матір'ю до Одеси і вони обидві будуть купатись в морі на Великому Фонтані коло Одеси, доки мати зовсім одужає.

Ломицький подав ту звістку Христині. Христина зараз догадалась про все.

"Це Марта Кирилівна або тікає од Ломицького, або розпочинає поновляти свій роман з Бичковським. Цікаво було б слідкувати за розвитком обох романів. Так-так! Щось є! Це недурно! Нудьга бере й мене. Поїду й я на купання! Брата, може, не пустить начальство. Візьму братову з дітьми та й махну. Треба підбити й Ломицького, щоб їхав навздогінці за нами. Найму простеньку міщанську хатинку на Великому Фонтані, де брат часом пробував з сім'єю, заберу братову з дітьми та й покупаюсь трохи і... буде мені чим розважати себе,— одначе нема жаднісінької роботи. А тут скупилось аж два романи! Цікава річ! Треба їхати!" — думала Христина.

Через три дні Марта Кирилівна з Марусею виїхали до Одеси і знайшли собі номер в монастирській гостиниці на Великому Фонтані.

"От теперечки нехай попошукає нас Ломицький! Чорта з два знайде!" — думала Марта Кирилівна, розкладаючи свої речі і убрання в номері.

Але вона помилилась. Через кілька день після неї приїхала туди й Христина з братовою та з її малими дітьми і оселилась в яру над самим морем в рибальській хатині. Ломицький і собі одпросивсь в начальства на місяць і виїхав до Одеси. Він приїхав з Одеси на Великий Фонтан і передніше за все знайшов хатину, де жила Христина. Христина вже знала, що Марта Кирилівна оселилась в монастирській гостиниці на горі, недалечко од монастиря.

— Тепер йдіть до Марти Кирилівни з візитом,— сказала Ломицькому Христина.— Ото здивується стара, як углядить вас!

Ломицький вибрав погожий і не дуже гарячий день і приїхав з Одеси на Великий Фонтан. Погулявши коло монастиря понад кручами коло високого маяка, надивившись на море та на скелі, розкидані попід кручами над морем, Ломицький примітив, що надворі вже вечоріє. Він вернувсь до монастиря і довгенько ходив в зеленому просторному парку, де між акаціями та волоськими горіхами стояла монастирська гостиниця. Йому хотілось передніше побачитись та поговорити з Марусею. Але її нігде не було видно. Він зайшов в гостиницю і довідався од слуг, що Каралаєва взяла номер на другому поверсі. Ломицький вийшов по вузьких сходах нагору і тихенько постукав у двері. Марта Кирилівна Каралаєва саме тоді качалась на канапі після купання в морі. Вона була втомлена, аж тлінна, неначе після важкої роботи, бо круча над морем була дуже крута й висока. Каралаєва таки добре засапалась, поки вилізла на ті бурти. Вона курила папіросу. Почувши, що хтось чужий стукає в двері, вона схопилась з канапи і хотіла вхопити в руки будлі-яку роботу, бо думала, що то прийшла Христина. Зверху на комоді, на столі ніде не було й клаптя полотна. Вона одсунула шухляду в комоді і вхопила, як їй здалось, недошиту сорочку. Але в руки випадком попалось простирадло. Вона спохвату вхопила його за кінчик. Простирадло розгорнулось і жужмом впало на підлогу. Каралаєва

кинулась шукати голки і не знала, де Маруся поховала голки. Тим часом Ломицький вдруге постукав у двері вже міцніше й дужче.

"Оце горенько! Христина подумає, що я зусім розледащіла, сиджу без жодної роботи та посиденьки справляю".

— Хто там? — спитала Каралаєва.

— Я! Ломицький! — обізвався він за дверима. "Його голос! От і сховалась! Таки приніс його чорт. Оце причепа! Ото нахаба! Мабуть, дочка дала йому звістку і написала, де ми живемо. І на що оце я обізвалась? Але... вже треба просити",— подумала Марта Кирилівна.

— Можна! — сказала Каралаєва, налапавши голку і сівши на софі з білим простирадлом в руках.

Ломицький увійшов і привітався. Каралаєва побачила, що разом з простирадлом з комоди чогось повискакували під її руками рушники та хусточки і валялись долі, неначе в комоді лазили та грались котенята. Вона встала і поскладала той дріб'язок в комоду.

— Оце як я розхазяйнувалась. Вибачайте, що застали в хаті такий гармидер,— сказала Каралаєва і знов сіла на софі і почала навіщось плутати по простирадлі, начебто вона його рубила.

— А де Марія Павлівна? — спитався Ломицький.

— Їй-богу, не знаю. Десь пішла. Я, бачте, даю волю дочці і не слідкую за нею, як інші матері. Маруся вже не мала дитина,— сказала Каралаєва.

Ломицькому спало на думку, що настав добрий час поговорити з старою про свою справу.

— Марто Кирилівно! — сказав він, запалюючи папіроску.— Ви знаєте, що я люблю вашу дочку? Я переговорив вже з нею оце і прийшов просити в вас її руки.

Каралаєва почервоніла, неначе їй здалося, що Ломицький хоче сватати не дочку, а її саму.

— Ні, не знаю, що ви любите мою дочку,— обізвалась вона.

— Я люблю Марію Павлівну, і я теперечки дуже щасливий, бо знаю, що й вона мене любить,— почав Ломицький.

— Ви так думаєте? А в мене думка зовсім інакша: я гадаю, що вона вас ніколи й не думала любити і в голові собі цього не покладала,— сказала Каралаєва.

Ломицький стривожився і задумався; матові віка впали на його карі очі.

— А я чув од неї дорогі для мене слова на свої вуха,— сказав Ломицький.

— То не йміть віри й своїм вухам,— сказала Каралаєва.— Панни виходять заміж зовсім не кохаючи. Кохаючись, женяться та виходять заміж тільки в романах, а в житті буває зовсім інакше.

Віка на очах Ломицького одслонились, доки можна було їм одслонитись.

— Як же ж так? Ми любимо одно одного,— сказав Ломицький.

— Говоріть! Вона вас не любить і не любила, і не любитиме. Я знаю свою дочку краще од вас,— сказала Каралаєва.— Ви думаєте, що я йшла

заміж за свого чоловіка по любові? Я людина нова в своїх пересвідченнях, я буду говорити з вами щиро й просто: я не любила свого подружжя. Мій батько присилував мене одружитись з ним. Знаю я, що інші панни виходять заміж так, як от, приміром, ви займаєте десь вигідне місце на службі, якусь посаду, чи що.

Марта Кирилівна просто крутила веремія: вона не хотіла розлучатись з дочкою, бо таки любила свою дочку,— тільки по-свойому.

— А я не так думаю,— обізвався несміливо Ломицький,— я маю надію, що Маруся щира людина і не буде мене дурити.

— Не ймітъ віри панянській щирості! Який ви ще молодий та зелений! — сказала Каралаєва, хитаючи головою і дивлячись в самісінькі смирні очі Ломицькому.— Та, правду сказати, я й не видам за вас своєї дочки: є тому деяка притичина,— додала різким голосом Каралаєва.— Шукайте собі дружини деінде, а не в нас.

— Чом, смію спитати? — сказав Ломицький.

— Тим, що ви дуже ще молодий хлопець, а молоді паничі проповідують якісь там нові ідеї, нахапались їх за якихсь там мудрих книжок: Шпенсера та Дарвіна. Це для вас в житті небезпечна річ,— сказала Каралаєва, не примічаючи, що перекручує ймення, котрі вона не могла собі вбгати в старечу голову ніяким робом.

— Марто Кирилівно! Та й ви ж казали, що читали Спенсера та Дарвіна. Ви й самі ліберaлка, це я добре зауважив,— сказав Ломицький. — А що до мене, то я, скільки пам'ятаю, ніколи не ліберальничав перед вами: то ви все ліберальничали...

— Я... я що інше... Я вольна людина, ні од кого незалежна: маю право думати, як схочу, читати, що схочу,— з мене ніхто "чина" не

здійме, як приказують селяни. А ви на службі…— сказала Каралаєва і грізно насупила свої тонкі брови.

— А я думав про вас зовсім інакше,— несміливо обізвався Ломицький.

— Як хочете, так і думайте. Мені байдуже. Я стою проти того навіть, щоб дівчата виходили заміж,— це моє таке щире пересвідчення. Чоловіки — варвари, тирани, деспоти, нестатковані люди, якісь непомірковані, безглузді: словом — погані люди, та й годі! — сказала Каралаєва.

— Але я смію думати, що не буду для вашої дочки ні варваром, ні тираном, ні деспотом; не хвалячи себе, я скажу, що я й розміркований, і не безглуздий, і не розтратливий,— обізвався Ломицький, зовсім стративши сміливість. Його зовсім збила з пантелику Марта Кирилівна своїм чудернацьким поглядом.

— А хто вас знає. Ви усі до вінця такі гарні та тихі, хоч у вухо бгай, а після вінця зараз закрутять веремія, хоч поли вріж та тікай! Десь у вас і пазурі з лап повисовуються,— сказала Каралаєва.— Ви мені вибачайте за мої різкі речі. Я людина сьогочасна і люблю говорити, хоч різко, але щиро й правдиво. Я машкари ніколи не надіваю ні перед ким зроду.

"А що, як оце усе на її обличчі тільки машкара? — подумав Ломицький.— Од неї правди трудно допитатись: може, Христина й правду казала, що в неї сидить дві бабі… Треба порадитись з Марусею".

Ломицький устав і почав прощатись з Каралаєвою.

— Це ваше останнє слово? — спитав він, виходячи з хати.

— Це моє останнє слово. Я не то що за вас не хочу видавати своєї дочки, я її ні за кого не видам,— сказала Каралаєва і подумала про себе: "Не видам її заміж, аж доки сама не вийду".

— Прощавайте! Зоставайтесь здорові! — сказав Ломицький.

— Прощавайте! ідіть здорові! — обізвалася Каралаєва з-за стола.

Ломицький вийшов. Каралаєва сіла на канапі й обтерла піт з лоба.

"Та й втомилась. Цур йому, пек йому! Але ж зате добре налякала хлопця! Він таки добра сплюха, таки добре м'яло! Більше, мабуть, не чіплятиметься до дочки",— подумала Каралаєва, кидаючи простирадло на поміст.

Ломицький вийшов з гостиниці ні в сих ні в тих; Каралаєва неначе облила його холодною водою. Він вийшов у парк, як сам не свій, зовсім заморочений. Назустріч йому йшла Маруся. Вона тільки що скупалась в морі і верталась в товаристві якихсь дам, держачи в руках кошик з простирадлом та рушником.

— Що це з вами? — крикнула Маруся, зоставшись вдвох з Ломицьким.— Чого це ви аж зблідли на виду, і чогось неначе сумні? Чи пак здорові ви?

— Оце був у вашої мами...— несміливо обізвався він та й не доказав.

Маруся постерегла усе і собі одразу зблідла; в неї наче підтяло ноги.

— Що ж вам сказала моя мама? — спитала Маруся в Ломицького.

— Багато дечого наговорила, наказала вона мені...— сказав Ломицький і не доказав.

— Говоріть сміливо! — сказала Маруся.

— Та, бачте, ми з вашою мамою ніби не сходимось в деяких поглядах,— несміливо обізвався Ломицький.

— З моєю мамою трудно поєднатись, та ще й згодитись в поглядах, — це суща правда! — обізвалась Маруся і осміхнулась якимсь смутним осміхом.

Ломицький пішов поруч з Марусею по парку і розказав їй про усю свою розмову з Каралаєвою.

— Знаєте, Дем'яне Антоновичу, що я цього й ждала од своєї матері, — сказала Маруся.

— А я цього не сподівався,— сказав Ломицький.

— Не знаєте ви гаразд моєї мами,— обізвалась Маруся.

— Що ж нам тепер робити? — спитав у неї Ломицький.

— Постривайте трохи, підождемо. Я ще сама поговорю з матір'ю,— сказала Маруся, подаючи Ломицькому руку на прощання.— Через днів два прибувайте до нас.

Ломицький вернувся до Одеса. Стара Каралаєва неначе підстрелила його несподівано; його енергія, і без того слабка, зовсім занепала.

Засмучена Маруся пішла в гостиницю до своєї матері. Марта Кирилівна сиділа на канапі, закинувши ногу на ногу, й думу думала. Слуга приніс самовар, поставив на столі. Самовар кипів, булькотів та парував, як навіжений. Марта Кирилівна і не думала засипати чай, вона ждала, поки дочка надійде і зробить свою повинність.

Вже сонце сіло, як Маруся увійшла в номер.

— Чого це ти так довго забарилась? Засип мерщій чай, бо я пити хочу. Втомив мене отой шелихвіст, аж усе тіло в мене обважніло: не можу і з місця рушитись,— сердито сказала Каралаєва до дочки.

Маруся глянула на простирадло, що валялось серед номера на підлозі, вхопила його, згорнула і вкинула в комоду. Вона постерегла, що мама справляла перед Ломицьким якусь комедію праці.

Засипавши чай, вона спитала в матері:

— В вас, мамо, був Ломицький?

— А тобі вже сорока на хвості принесла звістку? — сказала мати.— Ну так що ж? Був та й пішов, і лучче було б, якби він до нас зовсім не вертавсь.

— Чому ж так? Чим же він вам не до вподоби? — спитала Маруся.

— А тим не до вподоби, що в штанях ходе, попросту сказавши,— сказала Марта Кирилівна.

— Що це з вами, мамо? Невже вам хочеться, щоб вів убрався в спідницю, чи що? — сказала Маруся.

— Не в тім сила, що кобила сива, а в тім сила, що не везе. Він просив у мене твоєї руки, а я його прогнала,— сказала Марта Кирилівна.

— Нащо ж ви його прогнали? — спитала Маруся.

— На те, щоб він не смів тебе збивати з пантелику та морочити,— сказала мати.

— Ви, мамо, порозгоните усіх моїх женихів. Невже ви хочете, щоб я в черниці постриглась? — сказала, Маруся.

— Про мене, й постригайся в черниці, як маєш йти заміж,— сказала мати.

— Це ви, мамо, певно, жартуєте? — спитала Маруся.

— Авжеж жартую, бо стрижуться в черниці тільки дурепи. Я людина ліберальна і в монастир тебе зроду-звіку не пущу. А ти заміж не йди. Мужчини деспоти, варвари, бузувіри, ледарі. Ломицький тебе не любить. Він бреше — він бере не тебе, а гроші, бо знає, що в мене є гроші, але він і кришки не покрепиться, бо я йому грошей не дам,— сказала мати.— Ти йому так і скажи.

— Ні, мамо, цього я йому не скажу,— сказала Маруся.

— То я йому це й сама скажу, коли хоч,— сказала мати.

— Але ж, мамо, я його люблю! — крикнула Маруся.

— Брехня! ти оце наважилась од мене втекти і ладна вийти заміж хоч і за сажотруса,— сказала мати.

— Мамо, схаменіться! Ви чогось стривожені, роздражнені! Що ви говорите? — сказала Маруся, і в неї очі зайшли сльозами.

— І не думай, в голові собі не покладай йти заміж за цього Ломицького. Вій забере твої грошики, промарнує, проп'є, програє в карти, а потім потягнеться за акторками, знайде собі втіху в ресторанах. Ого! ти ще не знаєш, що то за люди — мужчини. Наберешся лиха!

Маруся вже її не слухала і, наливаючи чай, плакала. Сльози котились і, як роса, сипались на білу скатерку.

— Оце розридалась, неначе мала дитина; ще в чай накапають сльози. Я стою на тім, щоб усі панни не йшли заміж. Нехай лучче посивіють на пні, як мають терпіти од деспотизму мужчин. Нехай лучче викорениться дорешти усей рід людський! — крикнула Марта Кирилівна.

Маруся глянула на неї дивуючись, їй здалося, що мати або з глузду з'їхала, або збожеволіла.

Тихо стало в номері. Мовчки пила чай Каралаєва. Маруся й не доторкнулась до свого стакана.

Надворі смеркло. Каралаєва лягла в постіль і захропла; а Марусю й сон не брав. Вона вийшла в парк і сіла на лавці під акаціями. Зорі висипали вже на небі. А в голові молодої дівчини все роєм вилися думи, — одна сумна, друга сумніша. От перед нею ніби майнули її дитячі літа. Вона згадала батька. Батько її любив, пестив… але рано помер. Згадала вона, як зосталась сиротою, як жила з матір'ю вдвох, ходила в гімназію, як сиділа з книжкою вечірньою добою рядом з матір'ю за столом; пригадала материні насуплені брови, материн лібералізм при людях і материн деспотизм на самоті, її вередливість і її чудні старосвітські погляди та теорії, перемішані з новими ідеями. Пригадала вона і ласкавість материну до себе, котра часом проявлялась в неї, як погожий день в непогожу пізню осінь… Думки її полетіли в далеку прийдешність… Перед нею майнуло життя вкупі з милим на своїй вольній волі, їх хатина чиста, тепла, прибрана, як пташине гніздечко. І десь узялась хижа птиця, зруйнувала гніздечко і розвіяла по вітру. І та хижа птиця була — її рідна мати.

Ніч була тиха, тепла. Широке небо неначе кліпало тисячами блискучих очей. Од тепла мліло тіло, мліла й душа молодої дівчини. Ще

привітніша здавалась для неї прийдешність; ще теплішим здавалось для неї гніздечко, тихе й затишне, вкупі з тихим, смирним Ломицьким.

З моря потяг свіжий вітерець. Маруся увійшла в номер, ступаючи навшпиньки, щоб не збудити мами, лягла в постіль і нешвидко ще заснула легким тривожним сном.

VII

Минув тиждень. Ломицький, скупавшись в морі і напившись чаю, сидів в гостиниці на третьому поверсі коло одчиненого вікна. Ранок був ясний, погожий. З вікна високої гостиниці було видно покрівлі домів. На покрівлях, на невисоких стовпчиках, неначе основа на снівниці або мотовилники на ветушці, вилися довгими рядами з дому на дім густі дроти телефонів, а через ті тонкі дроти, як через павутиння, лисніло синє блискуче море, лисніла золота імла над заливом, біліли піски берега коло Пересипи і далеко-далеко мріла морська далеч, неначе обсипана золотими скалками та іскрами сонячного проміння. Внизу по вулиці сновигали люди. Видно було крайок надморського бульвару, де вештались гуляючі люди, неначе комашня.

"Нудьга мене бере. Не хочеться йти на бульвар, і гульня мене не бере",— думав Ломицький, дивлячись на вештання людей по вулицях.

Він втопив очі в сизу далеч над морем. І його думки полинули в ту далечінь, до крутих, високих берегів, до тих скель над морем на Великому Фонтані, де стояв монастир, де жила Маруся.

"До тих високих берегів тягне й пориває мою душу, де ходять понад берегами твої дрібні ніжки, де твої карі очі, твій погляд тане в сизій далечі моря,— думав Ломицький, дивлячись у вікно на синє море.— Час минає. Я взяв "отпуск" на місяць. Місяць — недовгий час. Треба щось робити; не можна довго гаяти часу. Поїду! поїду зараз-таки на Великий Фонтан і причеплюсь до старої Каралаєвої. Може, вже вона передумала,

поміркувала; може, її дочка вже вмовила... Поїду-таки зараз. День погожий, гарний, веселий, як рай. Надворі сонячне. Може, в такий день пом'якшає й подобрішає запекле серце в Марти Кирилівни".

Ломицький убрався, причепурився і поїхав по вузькій залізній дорозі на Великий Фонтан. Незабаром він прибув на передмістя, скочив з маленького, легенького вагончика і побіг в долинку по невеликій, вузькій, ніби суточки, вуличці, котра йшла на гору до монастиря.

Ломицький йшов задумавшись і похнюпившись. Через двері однієї крамнички його вгляділа Христина Степанівна; вона купувала в маленькій крамниці тютюн. Христина вибігла й несподівано заступила Ломицькому стежку. Ломицький аж кинувся й жахнувсь.

До Марусі? Еге так? — сказала Христина, подаючи руку Ломицькому.

— Еге! — обізвався Ломицький.

— Чи поснідали? З старою Каралаєвою треба говорити, передніше добре поснідавши,— сказала Христина.— Що стара? Не хоче оддати за вас Марусю?

— Не хоче; не знаю, що й робити, що й почати,— обізвався Ломицький.

— Знаєте що? Викрадьте ви Марусю та їдьте до Кишинева та й повінчайтесь потаєнці. Нехай стара тут собі купається в морі. Ото буде парить парка, як ви вчините цю штуку! Крутитиметься, аж зверетениться й попару не знайде. Голубчику! Встругніть, будь ласка, їй цю штуку!

— Як же його таки викрасти дівчину та й повінчатись?

— Дуже просто! Адже й мене викрав у батька мій чоловік. І не викрав, а я сама втекла вночі в вікно, а він вхопив мене на коня та в своє село, а піп зараз-таки й повінчав. От і вся штука! Батько мій був багатий херсонський дідич і прелихий самодур. Він, либонь, гадав видати мене за старого якогось генерала або будлі-якого старого одеського банкіра. А я полюбила молодого і не дуже багатого сусіда дідича. Отак і ви зробіть, бо інакше не дістати вам Марусі, як свого ліктя зубами. І знаєте, що без цієї крадіжки не обійдеться!

Як же його таки-так викрасти? — спитав Ломицький.

— Змовитесь з Марусею, та в Одес, а з Одеса в Кишинів. От і вся штука!

— А як дізнається начальство? Ще втрачу службу… А поголоска піде…

Гей ви, м'яло! А хоч і дізнається? Ви ж не педагог, а урядник. На педагогові це б окошилось. "Казьонна палата" не потерпить од цього в своїй моралі. Йдіть та побалакайте з Марусею… та коли справа в вас піде до ладу, то дайте мені знати, сповістіть мені зараз. Як тільки та баба-яга кинеться вас доганяти верхом на кочерзі, я попрошу знайомого касира на станції, щоб він не дав білета в поїзд для Марти Кирилівни,— скаже, буцімто білети всі дочиста випродані. Нехай тоді гониться за вами, сівши верхи на кочергу або на помело.

— Гм… непогане діло, але трохи якось ніяково,— обізвався Ломицький.— Спробую ще легальні способи, а тоді…

— Йдіть пробуйте. Але я знаю, що легальною стежкою до доброго кінця не дійдете,— сказала Христина і розпрощалась з Ломицьким.

В той час Маруся, напившись з матір'ю чаю і поприбиравши з стола та впоравшись, сіла на канапі край вікна шити сорочку. Тонке полотно

хвилями лежало на її колінах, спускалось додолу, падало на поміст. Вишитий червоними та чорними взірцями рукав прикрашував ті білі хмари полотна, як рум'янець прикрашує білі дівочі щоки.

Мати лежала на низькій турецькій софі, підклавши обидві руки під голову і простягнувши ноги. Вона, очевидячки, справляла турецький кейф. Її ліниві, ніби каламутні од сонноти, очі дивились на одчинене вікно. Через вікно манячів в повітрі хрест монастирської церкви. Кругом позолоченого хреста вилися білі та сизі голуби. На фоні неба, сизого од морської імли, білі голуби лисніли на сонці чистим блиском першого снігу. Каралаєва, неначе гаремна туркеня, зовсім зам'якинилась і, не маючи роботи, водила очима слідком за принадним летом голубів понад банею та хрестом. Вона позіхнула.

— Що це ти, Марусю, усе шиєш та шиєш? — обізвалась Каралаєва до дочки.— Ти б узяла яку цікаву книжку та прочитала будлі-що. Чогось мене бере нудьга. Коли б вже переїхати в місто, абощо.

— Коли ж, мамо, ніколи читати. Треба шити,— обізвалась Маруся.

— Чого це тобі так приспішилось? Чого це ти така спішна? Чи не думаєш ти часом іти заміж? — сказала мати.

— А хоч би й так! Чом же мені не вийти заміж? — сказала Маруся.

— І не думай, і в голові собі не покладай. Не мала клопоту, то матимеш. Надінеш ярмо на шию, то й будеш каятись цілий вік. Але буде каяття, а вороття не буде, як кажуть в приказці.

— Часом, мамо, і ярмо добре надіти. Я б це ярмо з охотою начепила, — сказала Маруся.— Мені здається, що з милим і ярмо — не ярмо.

— Авжеж! Гарні вони ті чоловіки до вінця, та й годі. А зараз-таки після вінця вони заспівають іншої. Викинь оту дурість з голови. Ти сама

проповідуєш, що женщина повинна бути вольна, повинна сама на себе працювати. Служи до смерті, і до смерті будеш вольна, ні од кого незалежна, не будеш дивитись в руки якомусь там егоїстові, варварові.

— Я, мамо, й теперечки не зрікаюсь своїх поглядів. І чоловік буде працювати, і жінка повинна працювати,— сказала Маруся.

— Лучче працюй сама цілий вік. Чи ти ба! Як гарно білі голуби в’ються гірляндами кругом бані та золотого хреста,— наче про себе промовила Марта Кирилівна.

— Я од праці ніколи не одрікаюсь,— сказала Маруся.

— Женщина повинна сама на себе хліб заробляти… Дивись, Марусю, як химерно перевертаються та перекручуються білі волохаті перевертні-туркоти! Чи ти ба! Один чіпляється за самісінький вершечок хреста, та ніяк не вчепиться ніжками! О, праця святе діло! В ній і мораль, в ній спасіння моралі жіночої! Чи ти ба, як голуби обсіли хреста? Та самі з себе білі! Неначе змовились! Вийшов неначе хрест з білих голубів! Один, два, три, чотири, п’ять, шість… Аж десять сіло на хресті! О, праця, свята праця! Працюй до смерті зо мною вкупі. Роби, небоже, то й бог поможе.

І Марта Кирилівна ліниво потяглася, як кіт зимою на лежанці.

Маруся глянула на неї і осміхнулась.

— Ви б, мамо, помогли мені шити, ніж мали б голуби на хресті лічити,— сказала Маруся.

— От і дорікаєш мені. Матері можна й голуби та галки лічити, бо вона стара та підтоптана, а дочка повинна працювати. Роби, бо ти ще молода.

Не встигла вона цього доказати, в двері хтось ніби обережно постукав. Маруся впізнала той несміливий стукіт щиколотка Ломицького. Впізнала його й мати. Вона підвелася раптом, неначе її підвело якесь знаряддя, і спустила ноги з софи. Ноги були босі. Марта Кирилівна ледве налапала туфлі і ледве встигла всунути їх в туфлі.

— Увійдіть! — сказала голосно Маруся.

В номер увійшов Ломицький і кинув очима на Марусю, її невеличка постать була ніби закутана в білі хмари. Світ од вікна наскрізь пронизував біле тонке полотно, проминався в побгані жмути. Полотно світилось наскрізь. З-за білих хвиль ще ясніше блищали Марусині великі очі, неначе дві зірки між легкими білими хмарками часом блищать в пишну вечірню добу. Він пригадував, як застав Марусю перший раз в її домі за такою самою роботою. І вона більш од усього подобалась йому за такою хатньою жіночою роботою серед хвиль білого тонкого полотна, з голкою в руках. На його подихнуло духом сім’євої мирноти, хатнього тихого життя. Йому забажалось сісти з Марусею поруч і сидіти, сидіти хоч би й до вечора і дивитись на її темні тихі очі, дивитись, як її матово-біла рука швидко та хутко мигає над білим полотном. Ломицький легенько зітхнув. Він згадав, що до того щастя не таж-то легко доступитись.

Він привітався з матір'ю, а потім з дочкою. Мати навіть не попросила його сісти. Вона мовчала й супила свої тонкі довгі брови.

Сідайте, Дем'яне Антоновичу! Давненько вже ви були в нас,— сказала Маруся, прихильно й спочуваюче кинувши на Ломицького своїми ласкавими очима.

— Давненько, це правда. Але рада б душа в рай, та гріхи не пускають,— одказав Ломицький.

Марта Кирилівна зо зла зирнула на його, неначе п'ятака дала. Вона зрозуміла, які то гріхи не пускають його в рай: ті гріхи — була вона сама.

— Оце, як я зам'якинилась та залінувалась. Ти шиєш, та й мене взяла хіть до роботи,— обізвалась Марта Кирилівна.

Вона кинулась до комоди, гуркнула шухлядою, почала чогось шукати там, нишпорити.

— Ось, мамо, нате оцей рукав та обкидайте петельки,— сказала Маруся і передала матері вишиваний рукав сорочки.

— Що ж там в Одесі нового? Які новинки ви оце привезли нам? — спитала Марта Кирилівна в Ломицького.

— Нічого нового й цікавого. Хіба та новинка, що прибула до Одеси оперна трупа,— сказав Ломицький.

— Ця новина для мене не цікава,— сказала Марта Кирилівна, закопиливши губи.

— Чом же не цікава! Ви, здається, любите оперу, музику? — спитав Ломицький.

— Я? Борони боже! Бачте, опера — забавка аристократична, панська. Мені дивно, що ви нібито народовець, та маєте такі думки,— сказала Марта Кирилівна і притому трошки зморщила одну щоку неначе покуштувала кислиці.— Я маю зовсім інший погляд.

Маруся зирнула скоса на матір і здивувалась: мати любила оперу і, буваючи в Одесі, сливе не щодня бувала в опері.

— Та чим же опера грішна? І народ же любить співи. Дівчата та хлопці на вулиці справляють та вигукують такі опери, що аж садки та верби гудуть. Музика — діло вселюдське, а не аристократяне,— обізвався Ломицький.

— Я стою за драму, за поважний театр,— сказала Марта Кирилівна.- Я думала, що ви привезете новинки з світу вищого, з світу науки. Може, там вийшла яка нова вчена цікава книжка, абощо? Я, бачте, більше од усього зацікавлююсь науковими сучасними вищими питаннями,— сказала Марта Кирилівна.

— Нічого нового не вийшло. Почув тільки одну новинку: два мої знайомі і товариші оженились разом,— сказав Ломицький, а Маруся схилила голову нижче.

— А що? Може, й ви напитали вже собі в Одесі будлі-яку панну? — спитала Марта Кирилівна, не вдержавши цікавого язика.

— Я за тим оце й прийшов, щоб почути ваше останнє слово, Марто Кирилівно,— сказав Ломицький, очевидячки, вже ладен хоч би й причепитись до неї. Він встав, підступив до Марти Кирилівни, взяв її руку і поцілував. Вона кокетно однімала руку, одначе дала йому поцілувати.

— О! як за цим приїхали, то шкода й заходу! — крикнула Марта Кирилівна.

— А що? Може, ваші пороги високі для мене? — спитав Ломицький.

Така сміливість трохи стурбувала стару Каралаєву. Вона почула не м'який, а вже інший, наважливий, твердий тон в його словах.

— Та наші пороги не високі і не низькі для Вас, але як ви за цю справу прибули до мене, то я й навтікача! — а жартом сказала Марта Кирилівна.

Вона схопилась з місця, миттю вхопила зонтик, кинула додолу шитво і кокетно, жваво, по-панянській побігла до дверей, хрьопнула-гуркнула дверима й вибігла з хати.

— А ми вас наздоженемо та таки будемо просити,— сказав Ломицький та й собі схопився з місця.

Маруся покинула роботу і собі встала. Взявши зонтик в руки, вона зиркнула в вікно і кмітила.

— Побігла мама поза монастирем над море. Ходім слідком за нею навздогінці,— сказала вона до Ломицького.

— Як ходім, то й ходім,— сказав він.

І молоді побігли слідком за Мартою Кирилівною доганяти її. Одначе Марта Кирилівна, так швидко та хутко дременула поза монастирем, неначе за нею хтось гнавсь з дрючком. Вони її не догнали.

— Ваша мати не хоче вас видати заміж через свій егоїзм та деспотизм. Вона боїться сама зостатись в хаті, боїться, що не буде над ким командувати.

Вони вийшли за кладовище. Над самісінькою кручею, над буртами, на камені сиділа Марта Каралаєва і дивилась на море. Вони закрались і тихенько з двох боків стали перед Мартою Кирилівною.

— І тут знайшли! Неначе з землі виросли! Відчепіться од моєї душі, бо, їй-богу, візьму та й плигну з оцієї кручі в море,— крикнула завзято Марта Кирилівна, ще й руки навіщось розвела.

— А ми вас впіймаємо та й не дамо вам впасти,— сказав Ломицький.

— Тільки, бога ради, не хапайте за голову, як сторч летітиму, бо попсуєте мені коафюру,— сказала кокетно Марта Кирилівна.

— Ми вас вхопимо за руки та й не пустимо,— сказала Маруся.

— І чого оце ви причепились до Марусі? Ви думаєте, що вона багата, має засіб, має гроші? В банку лежать гроші мої, а не її. Ви вхопите облизня, нічого не дістанете,— сказала Марта Кирилівна.

— Мені нічого й не треба. Я не візьму од вас ні шага! Маю клапоть батьківської землі, маю освіту, маю голову на плечах, і якось проживемо з Марусею на світі,— сказав Ломицький.

— Хіба ви не знайдете собі якої іншої в Одесі, чи в Кишиневі? Мало вам паннів, чи що? — спитала Марта Кирилівна.

— Мені нікого не потрібно, окрім вашої дочки. Я без неї не можу жити,— сказав Ломицький.

— Ви її не любите? Паничі женяться не по любові, а задля грошей! Ви усі дурисвіти. Коли є на світі честь, сумління, щира любов, то тільки в нас, а не в вас. Ви Марусі не любите,— репетувала Марта Кирилівна.

— Ба люблю!

— Ба ні! Чим же ви докажете, що її так дуже кохаєте?

— Чим же вам довести? Не скакати ж мені з оцієї кручі в море! — сказав Ломицький.

— Скакайте, то пойму віри,— сказала Марта Кирилівна.

— Але ж я собі скручу в'язи! — крикнув Ломицький.

— Скрутіть, то тоді пойму віри!

Ломицький почервонів. В йому прокинулось дрімавше завзяття. Його губи й ніздрі тремтіли, затрусились й руки. Він вийняв годинник і рвонув шнурок з шиї, одчинив одну деку, одломив і швирнув додолу, потім одломив другу і кинув додолу, потім брязнув годинником об камінь.

Годинник задзвенів і розсипався на шматочки.

— Отаке тепер в мене розбите серце! Ви потрощили і моє серце і не моє тільки, а ще й друге серце,— сказав Ломицький.

І гаряче кохання, і вередування старої розбуркали в йому дрімаючу енергію, розворушили пришиблені на цвіту нерви… Каралаєва витріщила очі; вона пойняла віри: енергія кохання серця, душі в такій буцім тихій людині невимовно її здивувала.

"Є на світі любов!" — подумала вона і схилила голову й задумалась. Ті думки полетіли далеко, вернулись в минувшість, в давню давнину…

Дух палкого кохання в молодих душах неначе повіяв на неї крилом, навіяв спомин про її давню, молоду любов. Вона згадала, як сама колись була молода, як їй було сімнадцять років. Надворі весна красна… Вечір в садку в Кишиневі… Вона гуляє в алеї з волоських горіхів. Поруч з нею молодий кучерявий Бичковський. Надворі тепло, тихо. Солодкий запашний дух акації тривожить наркотично нерви, дратує гаряче серце. Вони обоє щасливі, щасливі без міри, без кінця… Тому вже минуло двадцять два роки…

На Марту Кирилівну ніби повіяло пахощами тої весни, подихом того вечора, того щасливого часу молодості, як повіває дух поезії з прочитаної поеми.

"Батько зломив мою молоду волю… Оддав мене не за бідного та коханого, а за нелюба. А нелюб розвіяв половину моїх грошей, запагубив мій вік і сам помер. До смерті я не забуду тієї муки, яку вчинив мені батько,— думала Марта Кирилівна: зломив він мене, молоду, як вітер очеретину. І серце моє заниділо і зашкарубло, як суха очеретина; душа здерев'яніла… А яка я була б щаслива з ним! Як я його тоді любила! Казала я йому: втечімо од батька, повінчаймось, а він не послухав мене, побоявся. Нікчемна людина! Нікчемні вони усі!"

Каралаєва підвела голову. Її серце пом'якшало, як віск на сонці. Вона вже хотіла сказати дочці: йди, дочко, за того, кого вірно любиш, і будеш щаслива. Але вона згадала, що зостанеться в хаті одним одна, як палець, і її серце знов стало каменем: її натуриста егоїстична вдача переважила розсудливість й добрість.

— Мамо, ви боїтесь, що зостанетесь самі, як я вийду заміж, еге? — сказала Маруся, і її голос затрусивсь, і очі зайшли сльозами.— Будете жити з нами. Я буду служити вам, як наймичка; я догляджу вас на старості літ.

— Авжеж! — перебила мати.— Буду я дивитись вам в руки та сподіватись од вас ласки, як старець-прохач милостині. Не діждете цього од мене! І я люблю незалежність та самостійність, як і ти і твої молоді товаришки,— крикнула Марта Кирилівна.

— Де ж ваша логіка! — крикнув і собі Ломицький.— Хочете для себе самостійності, а для дочки її не попускаєте. Це ви не гаразд робите. Ви ламаєте її волю, розбиваєте її серце, не попускаєте для неї природного права самостійності, права серця.

— Це вже моє діло, а не ваше,— сказала сердито Марта Кирилівна.— Ваша логіка! Куди ж пак! Добре, що в вас, в мужчин, уся логіка в кулаках…

— А може, і в голові трошки,— обізвався Ломицький.

Він тільки махнув рукою, одійшов далеченько над кручу, згорнув руки і без надії втупив очі в далечінь моря. Маруся позбирала розбитий годинник, зав'язала в хусточку, сховала в кишеню й промовила: — Ці шматочки я сховаю на спомин про цей день, на пам'ятку про нашу щиру любов...

— Ховай, ховай! А все-таки твій Ломицький людина, як з клоччя батіг: насилу стало завзяття, щоб потрощити й розбити таку нікчемну річ, як оцей годинник... Мабуть, на цю вихватку він витратив усей запас завзятості, а на більше діло його вже не стане.

"Треба йому знов дати одкоша. Надісь не видержить: одчепиться! Дочка ще молода; через років три-чотири трапиться, може, кращий жених, ніж оцей приходько в Кишиневі, якийсь заволока... А тим часом... може, й я вийду заміж",— думала Марта Кирилівна.

Ломицький знов приступив до Марти Кирилівни.

— А все-таки дочки за вас не оддам! — крикнула Марта Кирилівна до Ломицького і схопилась з місця як опечена.— Цур вам, пек вам! Тільки мене дратуєте та збурюєте мій спокій. Втечу од вас хоч на той маяк, вилізу на самий вершечок та й запрусь.

Вона побігла втікати до маяка. Маруся й Ломицький стояли та сумно дивились їй услід. Марта Каралаєва пішла понад кручею і швидко сховалась між акаціями, що росли кругом маяка. Маруся стояла й плакала. Тільки що мати зайшла за акації, вона без сили опустилась на камінь. Для неї здавалось, ніби сонце на небі одразу погасло, ніби на море впала темна ніч. Думки замерли в голові, в душі похололо. Маруся впала на камінь, як прибита орлом птиця, котра сходить кров'ю, з котрої краплями виходить життя. Ломицький стояв коло неї і сумними очима дивився на море,— дивився і нічого не бачив.

Довго вони мовчали. Ломицький опам'ятувався, підвів Марусю, взяв її під руку і повів до гостиниці.

Маруся почувала, що дуже розсердилась на матір перший раз на віку. Гнів її мішався з жалем та сльозами, як буває в душах дуже добрих, м'яких: вона і сердилась, і плакала, і почувала, що коло серця щось душить важке-важке, наче камінь. Таким гнівом з сльозами сердяться діти та дуже добрі на вдачу люди.

"Покину матір! Довше не видержу",— думала Маруся. І вона почувала, що та думка все намагається, все вертиться в голові. Сотню раз вона промовила тихенько цю думку, йдучи з Ломицьким до гостиниці.

— Знаєте що? — обізвався Ломицький.— Я бачу, що ваша мама не хоче видати вас за мене заміж і не видасть.

— Не видасть, ніколи не видасть! — аж крикнула сердито Маруся, так що Ломицький здивувався.

— Втечіть од неї, та й повінчаємось в Кишиневі потай од матері. Як це пошкодить мені на службі, то я знайду іншу службу: не тільки світу, що в вікні; за вікном його більше. Тікаймо од матері! — сказав Ломицький.

Він почутив, що в йому неначе ожило природне завзяття, прокинулась воля, що вже була почала замирати. Прибиті нерви, роздратовані навіженою упертою Каралаєвою, несподівано одійшли, як квітки, прибиті морозом, і набрались сили. Не все в йому померло, а тільки замерло од важких несприяючих обставин.

— Тікаймо! Я довше не видержу цієї муки. Мати нас морочить. Я ладна й покинути матір, так мені оця уся тяганина остогидла,— сказала Маруся.

Вона одразу перестала плакати, їй сльози одразу ніби висохли.

— Ввечері ждатиму вас в Одесі на вокзалі залізниці, їдьте просто на вокзал. Вийдіть з номера буцімто погуляти та й їдьте просто на одеський вокзал,— сказав Ломицький.

— Сьогодні ввечері мама йде в гості до Христини на карти, а я дістанусь дома. Я виїду до вас,— сказала Маруся.

Довівши Марусю до гостиниці, Ломицький попрощався з нею і поїхав до Одеса. Маруся увійшла в номер і сіла на канапі. Вона почувала, що поки дійшла од моря до гостиниці, то вже й пересердилась. Гнів зник, сльози перестали литись. Зісталось в серці тільки щось схоже на гнів, якийсь його сутінок: зістався смуток, той смуток, що гризе душу, проганяє сон вночі, одбиває хіть їсти й пити, гасить світ ясний очей, в'ялить рум'янець і сушить тіло, як суша й спека землю, і допроваджує до могили.

"Одлягло од серця…— подумала Маруся,— а все-таки непереливки: треба тікати од матері. Ні, що бог дасть, втечу з Ломицьким! Не жаль тепер мені матері, не сором людей. Я просвічена людина, маю право на свободу, на самостійність. Хто має право держати мене на припоні? А коли мама не бажає мені добра, то я маю право її покинути. Ломицький правду каже: треба його послухати. Чогось я така роздратована та сердита, як ніколи ще не була такою. Це неспроста. Допекло вже… Годі терпіти. Покину, покину матір! втечу, втечу! Доки мені терпіти таку муку!"

Маруся вдарила рукою об стіл, встала і почала ходити по кімнаті. Вона пригадувала, де сховане її убрання, й одежа,— думала, як усе те запакувати і з що позав'язувати і що з собою взяти…

Через годину увійшла в хату Марта Кирилівна. Маруся сіла на канапі і дивилась в вікно. Червоні заплакані очі були сухі, як у людей, слабих гарячкою.

— Час нам обідати,— сказала Марта Кирилівна спокійним голосом, неначе між нею та дочкою нічого неприємного й не трапилось.

Маруся мовчала і дивилась у вікно. Мати постерегла, що дочка сердиться, і знала добре, що їй було чого сердитись. Вона ніби подобрішала, її голос пом'якшав, їй хотілось привернути до себе доччине серце.

— Ти, Марусю, оце сердишся на мене? — спитала підлесливо мати і легенько поклала їй руку на плече.

— Гм…— тихо сказала Маруся і відвернула лице й плече од матері. Мати знала, що те її "гм" було протестом проти неї, найбільшим виявком гніву її доброї душі. Це вона добре знала ще з Марусиних дитячих літ.

— Та не сердься, дочко. Це все нісенітниця! Мине рік, мине другий, і ти забудеш оте м'яло. Я це по собі добре дізналась. Та, сказати правду, я гаразд не знаю, за що ти покохала отого Ломицького: непроворний, нерозторопний, смирний, як ягня; говорить, неначе слова через зуби цідить, ще й не договорює думок. В йому й сліду нема ні ліберальної думки, ні прогресу,— навіть скажу, що навпаки… Я це зауважила… щось воно ні се ні те. Знайдеш кращого. Ти ще молода, і тобі ще рано шукати подружжя. Ти не сердишся на мене? правда? — спитала вона солоденьким голосом.— Може, ти мене зневажаєш за цей мій, по-твоєму, лихий, по-моєму, розумний вчинок?

Мати знов торкнула дочку рукою по плечі.

— Гм… дайте мені, мамо, спокій! Наплакалась я через вас,— аж крикнула Маруся спересердя і почутила, що її гнів ще не минув.

— Оце, яка ти стала недоторкана! Ти колись була не така. А все то винні оті варвари, скіфи, людожери. Я в цьому пересвідчилась сама,— сказала мати.— Знаєш що, Марусю: йди лучче на курси; ти ж встоюєш за жіноче питання, за право женщини. Як маєш йти заміж за оте м'яло, йди лучче в університет.

— Як піду в університет, то все одно, покину вас. Правда, я стою за вищу освіту для женщин, за їх права, але, мамо, мені трапляється гарний жених, а я люблю тихе життя в сім'ї, люблю хатнє господарство. Поїду я в Київ, то все одно не житиму при вас,— сказала Маруся.

Мати прикусила язика й замовкла.

Маруся сиділа й мовчала і тільки дивилась в вікно на небо, неначе шукала в йому поради.

А небо мовчало і пишно сіяло, поради не давало, тільки вгамовувало її роздратовані нерви. Маруся почала примічати дещо: примітила, що в небі літають та грають білі голуби, примітила, що верхи акацій зеленіють коло бані монастиря, дістають верхами аж до покрівлі, закривають покрівлю скраю зеленим руном. Вона почутила, що душа її потроху втихомирювалась. Думки й поміркованість помаленьку, вертались в її душу, неначе збирались звідкільсь додому.

Марта Кирилівна сама покликала слугу, звеліла подавати обід, сама застелила стіл, сіла за стіл; сама почала обідати і їла з великим смаком, неначе після доброї гімнастики.

А Маруся й не сіла за обід і до самого вечора в неї і рісочки в роті не було. Пообідавши всмак, Марта Кирилівна вивернулась на софі на спочинок, неначе після важкої праці. Вона зробила папіроску і закурила, її думки розворушились і неначе разом з димком папіроски закуріли в її голові. Дим йшов під стелю. Думки полетіли вище од стелі: полетіли в Бендери, де пробував Бичковський.

"Намагається отой Ломицький, намагається ота намога, ота нахаба! Я б його випхнула з хати геть через поріг, та Маруся його, певно, любить, бо плаче. Плакала колись і я, ніде правди діти… Вона його любить і либонь таки дійде до свого… ще, може, і втече з Ломицьким та й одружиться потай од мене… Адже ж і я була налагодилась втікати з Бичковським… Треба щось думати та гадати, бо прийдеться самій дома зостатись",— думала Марта Кирилівна, пихкаючи по-паничівській та пускаючи дим під стелю.

"Треба починати діло з Бичковським завзятіше… Не зайшов, каторжний, до мене в Кишиневі, той проклятий сармат! Поїду лишень оце до його в Бендери та втну йому візит несподівано! Але ні… Це вже буде дуже по-сьогочасному. Я не якась там ліберальна молоденька панна, щоб робити самій візити паничам. Літа не ті, хоч я сучасна людина. Напишу до його, що я раднісінька поновити давню знайомість, навіть давню любов… Буду його бомбардувати листами, проситиму одписувати, запрошу сюди до себе на карти, на Великий Фонтан. Може, з того що й вийде… Напишу до його зараз!" — думала Марта Кирилівна, скоса поглядаючи на Марусю.

Маруся все сиділа коло вікна, спершись ліктем на одвірок. Через годину вона встала і пішла гуляти по буртах над морем. Марта Кирилівна схопилась з канапи, знайшла листок паперу і сіла за стіл.

Довго вона думала, метикувала, довго мазала пером, порвала кільки листків і таки скомпонувала лист до Бичковського. Вона докоряла йому в тому листі, що він не прийшов до неї з візитом в Кишиневі, не вважив на її щире прохання; що вона його цілий день ждала і тепер жде його візиту на Великому Фонтані і просить доконче прибути на карти або до неї, або до Христини, де вона має побачитись з ним і поновити з щирим серцем давню знайомість.

Марта Кирилівна сіла й задумалась.

"А який він тепер став пишний! Які плечі міцні та широкі! Яка постать здорова, міцна, кремезна! А вуси! Як гадюки! Вінець сотворіння! Правдивий вінець натури! Юпітер! Саме в силі чолов'яга! А чим же я не Юнона?"

І Марта Кирилівна зітхнула з самої глибочини грудей. Вона запечатала лист, однесла сама і вкинула в поштову скриньку.

Надвечір вернулась з гулянки Маруся і не застала матері в номері.

— Де це мама? Чи не пішла часом куди? — спитала Маруся в слуги.

— Не пішли, а кудись побігли через парк, тільки не над море, а на вулицю Може, побігли в крамницю, абощо,— обізвався слуга.

Незабаром прибігла й Марта Кирилівна, добренька та веселенька, неначе тільки що вчинила добре діло. Щоки розчервонілись од біганини, очі весело блищали. Було знать, що в неї грала фантазія на всі заставки і в веселий тон, ніби до танців. Маруся пила чай мовчки. Мати заговорювала з дочкою, зачіпала її, навіть силкувалась жартувати. Але те нічого не помогло: Маруся сиділа мовчки. Надворі почало смеркати. Марта Кирилівна причесалась, причепурилась перед дзеркалом і побігла до Христини Степанівни на карти.

Може, й ти, Марусю, підеш зо мною до Христини? — спитала мати в Марусі.

— Дайте мені спокій! Не гості теперечки мені в думці,— насилу обізвалась Маруся.

Марта Кирилівна вийшла.

Зіставшись сама в хаті, Маруся знайшла одну нову сукню для вінчання, зав'язала її в здорову хустку, стала серед кімнати й задумалась.

Надворі вечоріло. В гостиниці було тихо, як в домовині. Маруся глянула на материну постіль, заслану зеленим укривалом, і посилала до неї в думці останнє прощання. І несподівано вона згадала свій домок в Кишиневі. Вона ніби побачила свою й материну опочивальню, невеличку гостинну, де стояло піаніно, де стояли здорові листаті високі фікуси, згадала старий садочок, повний квіток. Їй чогось здалось, що вона не в гостиниці, а в себе дома, що вона кидає крадьком своє рідне гніздечко і кидає навіки.

"Не пустить мене мати і на поріг свого дому після цього,— подумала Маруся,— ніколи я не побачу того місця, де я зросла, де промайнули мої дитячі літа..."

Маруся важко зітхнула, через велику силу одхилила, а потім одчинила двері в коридор і переступила через поріг кімнати. Вона почувала, що тратить силу, що її покидає наважливість та сміливість. Серце тьохнуло раз, другий. Вона пішла темним довгим коридором, одчинила двері надвір і спинилась: вона згадала свою матір, і їй жаль стало матері.

"Я накою великого горя своїй матері. Не все ж мати мене лаяла. Вона мене й любила й жалувала. Серце в неї не зле. Тільки в неї логіка якась чудна. Вона нервова: часом плаче, побивається, ламає руки, коли було трапиться яка пригода в житті. Я для неї вчиню велике горе... Але, але... вже пізно. Він мене ждатиме на вокзалі, буде турбуватись..."

І бідній, добрій дівчині жалко стало й Ломицького. Вона й незчулась, як опинилась надворі, на стежці і пішла тихою ходою через парк, прямуючи до вокзалу. А дума за думою роєм вилися в її голові. За кожним ступенем її смуток збільшувавсь швидко-швидко, як

збільшується літня дощова хмара. Гнів на матір зник і в серці й сліду не покинув. Серце тьохнуло знов і почало кидатись швидко-швидко.

"Боже мій! а що буде з матір'ю, як вона вернеться додому вночі і мене не застане? — знов подумала Маруся.— Подумає, що я сама собі смерть заподіяла, що я втопилась в морі… Вона натрапить на цю думку…"

І Марусі навіть вчулось, як мати голосить, здалося, ніби мати ламає руки, побивається, бігає вночі по піскуватому березі моря. Сльози раптом ливцем полились з очей. В грудях стисло. І неначе якась невдержна сила повернула її одразу назад, вхопивши її за плечі обіруч… Вона бігцем побігла до гостиниці.

"Я вб'ю насмерть свою матір! Вона ще занедужає через мене! Що буде, те й буде, а я не покину своєї матері. Не хочу, щоб через мене лила сльози та побивалась рідна мати…" — думала Маруся і вернулась в свій номер.

Маруся лягла на постіль, втомлена, змучена. В хаті було поночі, як в льоху. Вона навіть не засвітила світла. Але не про матір тепер були її думки. Вона думала про Ломицького, уявляла собі, як він йде в Одесі на залізничий вокзал, як він жде її, шукає між людьми і не знаходить…

"Бідний, нещасливий! Як він стривожиться, змучить свою душу! І я в тому винна! Пожалувала матір, а його не пожалувала".

Ломицький і справді перемучився того вечора… Зібравшись в дорогу і вклавшись, він сів пити чай. Душа трохи заспокоїлась; голова стала вольна од клопоту, тяганини й лаштування в дорогу, але Ломицький почував, що його нерви дуже напружені. Тривожні мислі заворушились в його голові.

"І нащо оце я сказав Марусі, щоб вона кидала матір і тікала зо мною? Якось воно само вихопилось те слово… з досади. Такого діла не потаїш од людей… В місті всі довідаються про це. Христина та її брат Бородавкін перші рознесуть по місті, ще й брехні точитимуть скрізь про мене. А що подумає про мене начальство? Коли я зробив одно кепське нелегальне діло, то можу зробити й інше, і усяке… Воно так само по собі випадає… Оввa! Оввa! А все то винна ота брехуха Христина. Нема роботи отій багатирці, то вона вигадала собі розвагу — оту романтичну поему, само по собі для себе, але на мій кошт… Дідько б її взяв з її порадою. А я, дурний, послухав: розходився, неначе на першому курсі в університеті! Де це в мене взялась така дурна сміливість, така завзята навага!

Аж мені самому чудно…" Ломицький почував, що його неважливість починає вже впадати. Його руки затрусились. Він хотів покласти ложечку на блюдичко. Ложечка випала з рук і впала на стакан. Скло задзвеніло, і його нерви неначе задзвеніли, неначе за їх хтось смикнув. "Треба залишити цю справу… Напишу до Марусі, щоб не виїздила… Але, здається, вже пізно. Та й лист мій не дійде вже до неї сьогодні.

Ломицький глянув на годинник.

"Вже нерано. Час виїздити на вокзал. Треба ж заздалегідь купити білети. Треба стрінути Марусю".

Ломицький схопився з стільця похапком, нервово і почав лаштуватись в дорогу. Він миттю кинувся на дрожку. Йому чогось здалося, що він вже опізнився.

— Поганяй швидше! — гукнув він до погонича.

— Ще рано! Встигнемо зачасу. Не хапайтесь! — обізвався погонич.

Ломицький вглядів на тротуарі Дерибасовської улиці сідух з квітками та букетами. Він скочив з дрожки і купив гарненький букет для Марусі.

"Але навіщо я оце купив букет? Увійду в вокзал з букетом, неначе йду на весілля: це ж я сам на собі покладу знак цим букетом..." — І Ломицький кинув букет під ноги в дрожку.

"От і вокзал! Там вона, певно, мене жде!" — подумав Ломицький, і на його притомлені нерви неначе тхнув свіжий, холодненький вітерець. Йому стало легше на душі.

Ломицький вибіг по широких сходах і ввійшов в залу другого класу. В здоровій, тільки що обробленій новій розкішній, освіченій зверху і з вікон, залі другого класу вешталось небагато людей. Коло легенького, неначе ажурного кіоска, що стояв серед зали, було видно недовгий рядок людей, що купували білети. Ломицький обвів очима усей рядок. Марусі не було.

Він купив два білети, взяв клуночок в руки і перейшов залу першого класу. Дами й пани сиділи попід стінами на довгих лавках, оббитих малиновим плисом, на кушетках, що стояли в два ряди посередині здорової зали. Останнє проміння вечірнього сонця жевріло в довгому скляному фонарі зверху, через котрий освічувалась зала, лисніло на дорогих виліплених фігурах та розетках карнизів попід скляним фонарем. Зверху лився червонуватий світ на лиснючий паркет, на плисову малинову мебель, на ряди багато повбираних дам.

Ломицький сів на кушетці серед зали видом до дверей і помаленьку обвів очима ряди дам. Марусі не було.

Люди збирались, сідали на кушетках та ще прибували. Ломицький не поминав ні одного дамського виду. Марусі нігде не було видко.

Надворі смеркало. Газ спахнув в високих ліхтарях, що стояли серед зали між кушетками. Розкішна зала новісінького вокзалу залисніла, заблищала, неначе якась балова зала. Повбирані багаті панії та панни сиділи рядами.

Ломицький задумався. Через високі одчинені двері було видно залу другого класу, таку саму високу й просторну, з паркетовим помостом. Світ лився хвилями. Ломицькому чогось уявилось, що він не на вокзалі, що в цих залах справляється чиєсь весілля, буцімто його весілля, що в одчинені високі двері от-от вступить незабаром Маруся, вся в білому прозорому легкому убранні, з гірляндою на голові з білого вишневого цвіту, в прозорому серпанку, що хвилями вкриває її стан і спадає на лиснючий паркет… Йому здалось, що от-от незабаром десь заграє оркестр і вона увійде в високі двері залитої світом зали серед густого натовпу паннів та паній… А Маруся не ввіходила.

З натовпу в залі другого класу неначе виринула молода панна. Вона з'явилась в дверях, стала і навіщось заглянула. Густі тонкі брови, великі подовжасті карі очі, повні червоні уста майнули перед очима Ломицького.

"Вона! Либонь, вона! — трохи не крикнув він і схопився з кушетки… — Ба ні! Не вона! Тільки на неї трошечки скинулась видом і постаттю. Такі брови, такі очі, але не її врода… не вона…"

І Ломицький знов сів на кушетку. Серце закидалось. затремтіло в грудях назустріч дорогій, милій дівчині і знов заспокоїлось.

Задзеленькав дзвоник. Люди заворушились, завештались. Ломицький кинувсь, неначе прокинувся од якогось чудового сну. Він передивився усіх паній. Марусі не було.

Задзвонив вдруге дзвоник. Публіка кинулась виходити в двері. Ломицький почутив, що його серце закидалось. Він схопився з кушетки і кинувся в натовп.

"Чом це її нема? Щось трапилось? Чи не вислідкувала її мати? Може, замкнула її, не пустила... стереже двері. Щось є!!"

Ломицький ледве протовпився на платформу. Платформа спорожнялась од людей і швидко стала зовсім порожня. Він стояв один і оглядався на всі боки. Марусі не було ніде.

Втретє задзеленькав дзвоник. Поїзд рушив і посунув помаленьку. Ломицький вернувся і перейшов дві розкішні порожні, ясно освічені зали. Ніде не було видно й душі.

"Не вдалося..." — подумав Ломицький.

І йому стало шкода, що не вдалось.

"Але я зате тепер спокійніший",— подумав Ломицький, виходячи з вокзалу і сідаючи на дрожку.

Дрожка застукотіла по довгій без кінця італьянській вулиці, що йшла од вокзалу до самого моря й бульвару. Два довгі без кінця густі рядки газових ріжків, неначе два разки вогневого намиста, ясно горіли в темряві і своєю одноманітністю ще більше заспокоювали роздратовані нерви молодого хлопця.

Другого дня він приїхав на Великий Фонтан. Маруся ждала його в парку коло монастиря і, очевидячки, виглядала його.

— Чом не приїхали на вокзал? Шкода й жалко було вам покинути матір. Еге? — сказав до неї Ломицький.

— Ви вгадали мої думки,— обізвалась Маруся.

Я вгадаю усі ваші думки, бо знаю ваше серце. Піду ж я на пораду до Христини Степанівни та пораджусь. Може, ми хоч іншою стежкою, а таки дійдемо до свого талану. Прощайте, та в тугу не вдавайтесь! Ваша мама кремінь, а не людина. Піду зараз до Христини. Висватаємо маму, тоді й наша справа піде до ладу. Зараз поведемо підступ,— сказав Ломицький і засміявсь.

VIII

Ломицький пішов тихою ходою наниз вулицею і звернув в глибокий яр, схожий на провалля, заріслий колючками. Вузенькою стежечкою він швидко дійшов до горбика недалечке од моря, де стояла Христинина дача, попросту сказати,— рибальська невеличка хатинка.

В душі Ломицького неначе випогодилось. Він був спокійний і думав, як приступити до діла.

От і дачку вже видно. На ґанку під напнутою полотняною покрівлею сиділа Христина і махала до його білою хусточкою: вона його вгляділа здалека. Ломицький вступив в ґанок і привітався до Христини.

Христина сиділа коло столика і вишивала рушник якимсь взірцем-безконечником. Вона вишивала од безробіття і, очевидячки, дуже нудилась; зраділа, що нагодився знайомий чоловік.

— Чого це ви такі веселі, як ворона на копиці в дощову годину? — спитала в його Христина.— Були там? — кивнула вона вгору.— Не вдалось? га? Я бачу по ваших очах, що не спосудилось. Еге?

І Христина пильно глянула Ломицькому в очі. Блискучі очі пригасли. Під очима чималі мішечки бгались дрібними зморшками. Очі трохи навіть засніділи. Ті матові складочки стали лиснючі та аж світились

наскрізь, неначе перлова маса, од перебутої нервової напруги. Христина милувалась і його великими очима, і оригінальними сутінками тих прозорих зморшків, що залягли смужками попід очима.

— Ваша правда. Знов не вдалось! — обізвався Ломицький.

— Шкода мені вас! Зазнала й я колись такого лиха: недурно ж я втекла од свого батенька в вікно та й повінчалась. Я ж вам казала: викрадьте Марусю через вікно або хоч через двері! Нехай тоді мати трохи поскаче циганської халяндри! — сказала Христина.— Стара ніби й животіє на світі задля того, щоб кривдити свою дочку та й вас. Викрадьте Марусю таки заразі от що! це моя така порада.

— Цього мені не можна зробити. Гм…— сказав Ломицький й замовк, спустивши очі додолу і наче аж засоромився.

— Не пробували хіба на своєму віку викрадати паннів? Га? От спробуйте! Скільки в цьому поезії, тайни, романтизму! — сказала Христина.

— Цур йому, пек йому, тому романтизмові! Краще було б обминути його,— сказав Ломицький.

— А спробуйте лишень тепер обійтись без цього романтичного вчинку? А ну-те! Що ви мені на це скажете?

— Я знаю… догадуюсь, що є один спосіб, щоб Каралаєва згодилась видати за мене дочку, але, але… Мені ніяково… і трудно це зробити… Але іншого жадного способу нема,— говорив Ломицький, як то кажуть, наздогад буряків, коли моркви треба. Він хитрував так, щоб Христина сама догадалась, чого йому треба, і стала йому до помочі.

— Але, але...— передражнювала його Христина,— вивіз би язичком, як на лопаті, сказав би просто: треба, мовляв, стару Каралаєву передніше видати заміж, тоді й Маруся буде моя. Чи так?

— Ой, так воно є! — обізвався Ломицький, важко зітхнувши.— Але... але... але... Чи з моїм же хистом зробити це діло?

— Яка чудна метода вашої розмови! Але... але... це, мабуть, по сучасній моді, чи що? Постривайте! Ми вам допоможемо! Ми станемо вам в пригоді поміччю,— гукнула Христина.— Висватаємо передніше Каралаєву, і Маруся буде ваша.

— Будьте ласкаві, поможіть мені, бо Маруся сохне, в'яне, і я ходжу, мов з-за угла прибитий,— сказав Ломицький.

— Тривайте!.. Поїду, зараз поїду в Бендери до Бичковського! — обізвалась Христина.— Це мій і мого брата давній приятель; з нашої, бачте, компанії. Я потягну його з собою сюди, на Великий Фонтан, на карти. Поманю його добрим могоричем; запросю до себе й Марту Кирилівну. Поведемо їх гуляти над море. Посадимо в купці в човен та повеземо на море на прогуляння. Знаєте — поезія на морі, морське повітря, добре смачне вино... Я вам цю справу обчикрижу так, що Бичковський і не зоглядиться, як всуне шию в нашийник і сам доброхіть запряжеться в ярмо,— сказала Христина.

— Будьте ласкаві, зробіть це діло! Я догадуюсь, що стара хоче заміж і боїться, щоб дочка не вийшла передніше за неї,— сказав Ломицький.

— Де чорт не вдіє, туди бабу пошле,— сказала Христина. — Оце ж я й думаю залигати налигачем отого бичка. Залигаю та й притягну сюди, хоч би він і опинався.

— Та, бачте, у немолодих дам... то се то се... то нерви, то вередування...— знехотя обізвався Ломицький.

— Добрі нерви! Старій Каралаєвій, мабуть, мало ліків од морського повітря од нервів: їй треба б степового. Як у мене часом було розходяться нерви, то я вийду в степ до косарів, ляжу на копицю сіна та й засну. Висплюсь на полі і нерви засплю. Вивезіть лишень свою Каралаєву в степ та посадіть її хоч на місяць на ожеред сіна, десь під Бендерами, то й минеться те лихо од нервів. Нехай би з місяць попохарчувалась одним повітрям, манною небесною та вранішньою росою, то, може б, не вередувала так,— жартувала Христина.

— Ви-бо все жартуєте, Христино Степанівно! — сказав Ломицький.

— Марта Кирилівна таки добра заводіяка. Коли ви вже з нею завелись та загризлись, то тільки я одна вас розборонюю і поєднаю.

— Жарти жартами, а я оце поїду в Бендери та причепою причеплюсь, реп'яхом пристану до Бичковського,— обізвалась Христина. — Я вже знаю, з якого боку приступити до бичка.

— Коли ваша ласка, то й допоможіть мені, бо поки мати не вийде заміж, поти вона не віддасть за мене дочки,— сказав Ломицький.

— А буде за це могорич? А вже я вам цю справу так вироблю, що аж губи оближете.

Христина притулила кінчики пальців до своїх червоних уст і поцілувала їх. Ломицький подякував і поїхав до Одеса.

Ввечері того-таки дня Христина сіла на поїзд, перелетіла степи і вночі опинилась в Бендерах. Переночувавши, вона вранці побігла на квартиру до Бичковського і постукала в двері.

Бичковський тільки що напився чаю і валявся в одній сорочці на канапі.

— Хто там? — спитався Бичковський, підвівши свою здорову кудлату, непричесану голову.

— Я! — обізвалась Христина.

"Ой лишечко, дама!" — подумав Бичковський і схопився з канапи та зопалу насилу натяг на себе сюртук, насилу потрапив в рукави.

— Хто ви такий? — знов спитав Бичковський.

— Ваша давня, як світ, знайома. Чи ви, пак, в чоботях, чи без чобіт? — спитала Христина.

— Ага! це ви, Христино Степанівно! Вибачайте! Зараз трохи причепурюся,— обізвався Бичковський і прожогом вискочив у кімнатку, натяг жилетку і решту убрання, причесав кудлату голову, трохи причепурився й вийшов.

— Можна! — гукнув він з кімнати.— Прошу! Вступіть! Христина раптом одчинила двері. В хаті на столі шипів самовар. Зелений стіл стояв серед хати розкритий, рясно обписаний крейдою, на йому валялись карти й чарки. В кутку стояв кошик з порожніми пляшками.

— Добридень вам! Ого-го! та ви оце, як бачу, після вчорашнього балу! Ще й сліди такі значні,— весело заговорила Христина.

Бичковський вийшов з кімнати і поздоровкався з Христиною.

— Повертайтесь же проворніше! Стоїть та на мене дивиться. Ой ви, правдивий бесарабський "кап-ді-боу"! Давайте ж чаю.

Бесарабців дражнять "кап-ді-боу", себто "воляча голова", тим що воляча голова — бесарабський герб. Бесарабці дуже сердяться за це прізвище.

— Чого це ви дражнитесь! — осміхнувся Бичковський.

— Привезла оце вам десять тисяч карбованців,— сказала Христина.

Бичковський витріщив з дива очі й дивився мовчки.

— Чого це ви витріщили на мене очі, наче зроду мене не бачили? Їй-богу, привезла! Ви не дивуйте! Я знала, що ви учора програли усі гроші, — сказала Христина.

— Програв. Що правда, то не гріх. Ніде гріха таїти,— сказав Бичковський,— але, але... Це ваші жарти? Еге так?

— А мені сорока на хвості принесла аж в Одес, що ви, вчора програли усі гроші до останнього шага. Ото я й приїхала, щоб вас оженити й дати вам десять тисяч.

— Мене оженити? — аж крикнув Бичковський.

— Атож! А доки вам байдики бити? Дайте лишень зараз чаю, бо я ще й досі чаю не пила і не снідала. А за чаєм я вам докладніше розкажу про все.

Бичковський, трохи заспаний, ледве повертався коло самовара; він ще не прочумався гаразд після вчорашнього. В його очі аж заснітились та ніби заснаділи, як кружки на кадовбах з варевом снадіють од плісняви.

— Ат! вже правда, що неповертайло,— сказала весело Христина. І вона миттю кинулась до самовара, налила два стакани чаю і сіла край стола.

— Знаєте свою давню любов? — сказала Христина.— Ще не забули свою давню Марту Кирилівну Каралаєву? Вона оце хоче видати свою дочку заміж, а зять забере материні гроші. Пишіть до Марти Кирилівни, сватайте її та ще й зараз, коли хочете, щоб не пішли марно десять тисяч, бо потім буде свись! Глядіть, щоб не жалкували потім! А десять тисяч, бачте, гроші! А гроші не полова...

— Ой полова, суще полова! бо в мене учора усі дочиста витрусились з кишені і неначе за вітром пішли,— обізвався Бичковський.— А непогане діло оце ви мені радите... треба б поміркувати за це...

Бичковський задумався.

— Чого ви думаєте? Індик довго думав та й здох... Тут треба швидчій з вогню хапати, хоч би й руки попекти, а не йти полапки! — крикнула Христина.— Зараз беріть листок паперу та й пишіть до Каралаєвої.

— Гм... трохи чудно якось, якось ніяково.

— Тим-то ви й тоді втратили Марту, що й тоді було якось ніяково та чудно. Було тоді викрасти її в батька через вікно... Глядіть, бо й тепер знайдуться такі, що вкрадуть Марту. Знаєте, як співають в пісні: "А в нашого дядька гарная дядина — бог йому дав,— та не клади її край віконечка, щоб хто не вкрав".

— Гм... так якось несподівано... А я її недавно бачив: ще й тепер свіжа, як півонія,— обізвався Бичковський.— Та, сказати правду, вона ще не так давно і лист писала до мене...

— Писала? Оце недавно? З Великого Фонтана? Бачте! Пишна, як у саду вишня без червоточини, ще й листи до вас пише сама! А ви ж до неї одписали?

— Ні, ще й досі не посилав одписки. Вона просить, щоб я приїхав до неї будлі-коли на Великий Фонтан на карти. А я оце задлявся з одпискою і з візитом…

— Ей ви, варивода! Добре виварили Марті Кирилівні воду! Беріть же зараз листок паперу та одписуйте, що приїду, мов, оце до вас зараз.

Бичковський виніс листок паперу.

— Чи на такому ж папері пишуть до молодої! — крикнула Христина і видерла в його з рук білий папір, пошматувала його й кинула додолу.

— Ось на якому треба писати! — сказала вона, і одщіпнула свій портфель та й вийняла звідтіля листочок дорогого паперу.

— Ось бачите! Намальовані голубки, що цілуються, а ось і гніздечко в квітках. Осьдечки пишіть! — сказала Христина.

Та й настирливі ж ви, не казавши лихого слова! Все настираєтесь… Та що ж його й писати не подумавши! — обізвався Бичковський.

— Пишіть про давню любов. Нагадайте, як колись… знаєте?

— Мабуть, почати з того… як в алеї з волоських горіхів колись… це буде до ладу,— сказав Бичковський.

— Починайте з алеї… а потім… що?

— Потім… тоді, пам'ятаю, саме цвіли акації,— сказав Бичковський, гризучи перо.

— Ну його ік нечистому, ті акації! Пишіть діло! Просто й коротко. Ік дідьку ті "ой! ох! Люблю, і зітхаю, і здихаю щодня, щоночі при зорях, і швидко здохну при місяці!" Пишіть ось про що: пишіть, що її не забули і досі і що ви живете в самотині і вона швидко зостанеться сама… і просіть… не її грошей, борони боже, а руки.

— Непогане діло оце вигадали ви… Я про це діло таки думав.

Бичковський написав. Христина прочитала, згорнула листок і вклала в конверт.

— От я й буду вам за сваху! Зараз і одвезу лист на Великий Фонтан, а вона вам напише, але що напише, того не вгадаю,— сказала Христина.

— Може, не схоче за мене заміж,— обізвався смутно Бичковський.— А шкода буде. Старість не за горами. Самому остогидло вже бурлакувати й тинятись по світу. Ще десь загину під лісою ні за цапову душу.

— Може, вона й не схоче. Тоді ви зостанетесь з гарбузом, і я привезу вам того одеського гарбуза. А поки що — бувайте здорові та просіть мене в світилки або в свашки. Але й ви гарний кавалер: сватає удову… а хіба ж я не удова? Сама до вас приблудилась, а він пише лист до другої. Що це? Мені гарбуз?

Бичковський зареготався. Рівні білі зуби його блиснули з-під червоних виразних уст. Чорні вуси загойдались.

— Ой ви, ви! Прощавайте! Та просіть на весілля! Чуєте? — крикнула Христина з порога.

— Та це все, мабуть, ваші жарти! Це ви якусь штучку хочете зо мною встругнути? Еге? — питав з недовірністю Бичковський.

Добру штучку! — крикнула Христина з-за дверей. "Ну та й гуркало ж, оця Христина! Нанесла гуркоту та стукоту повну хату і щезла, неначе шквал на морі.— думав Бичковський, сівши на канапі.— А вона непогане діло мені радить: грошей чортма, в кишені ані шага. Десять тисяч — це не жарти! надходить старість. Треба ж жити, треба чимсь живитись... Треба сватати Марту: ще цвіте... ну, не як рожа, а як розкішна півонія... і без жадної червоточини..."

Бичковського кімната неначе вмерла після голосного щебетання Христини.

Другого дня Христина однесла до Каралаєвої лист Бичковського. Каралаєва прочитала і почервоніла. Вона і справді стала схожа на ту кострубату півонію, що з неї вже потроху обсипаються збляклі листочки. Дочитавши листок, вона подякувала Христині і, запишавши губи, сказала, що зараз напише Бичковському одповідь!

Христина побігла в Одес, знайшла квартиру Ломицького, вбігла до його раптом, так само як і до Бичковського, і зараз вирядила його до Каралаєвої. Каралаєва весела-весела, як молода дівчина, привіталась до його ласкаво, взяла за руку Марусю і, поцілувавши її, сказала:

— Ходім, діти, погуляємо над морем. Там, на тому місці, де ви, Дем'яне Антоновичу, розбили свій годинник, я маю вам щось цікаве сказати.

Марта Кирилівна вхопила свого зонтика і вийшла. За нею слідком вийшла Маруся та Ломицький. Він прижмурив до Марусі очі і осміхнувся. Маруся все втямила й почервоніла.

Марта Кирилівна йшла швидко, трохи не бігла бігцем. За нею поспішалися Ломицький та Маруся, бліда, з запалими щоками, наче замучена. Здавалось, ніби Марта Кирилівна веде дочку до жертівника, як Авраам колись вів свого сина Ісаака, щоб принести її на жертвоприносини, тільки не богові, а своєму егоїзмові.

Прийшовши над кручу, до каменя, Марта Кирилівна стала і якось роблено й штучно промовила до Ломицького:

— Теперечки я пойняла віри, що дійсно є на світі щира любов! На цьому місці, де ви доказали свою любов такими доводами, я віддаю вам руку своєї коханої єдиної дитини-єдиниці.

Марта Кирилівна взяла Марусину руку і подала її Ломицькому; потім, поцілувавши Марусю в вид, а Ломицького в чоло, вона промовила:

— Не думайте, Антоне Дем'яновичу, що я зовсім не мала думки видати за вас Марусю. Не подумайте собі, що я вередувала, морочила вас обох. Борони боже! Я людина не лиха, я не егоїстка. Я мати для своє! дочки, але я передніше за все ліберalка, сьогочасна людина. В мене передніше за все критика людей, критика... як бо ти, Марусю, любиш промовляти?

— Критика принципів,— тихо обізвалась Маруся.

— Критика принципів, критика вчинків, усяких помилок та хиб, критика та ще критика! Я не маю й думки ганити вас, але я нічого не роблю на галай — на балай, не поміркувавши гаразд! Я не люблю ходити навпомацки або манівцями; нічого не люблю робити навмання. І я держусь сучасних принципів. Тим-то я вас трохи, може, й помордувала. Це вже моя провина, навіть моє проступство перед вами. Але за це вибачайте мені. Будьте ж щасливі на увесь свій вік. Весілля, про мене, хоч і зараз.

Вона знов поцілувала Марусю й Ломицького.

— І море слухає ваші розумні слова,— обізвався Ломицький,— дивіться, як воно вгамувалось та втихомирилось!

— Якраз так, як моя душа теперечки,— сказала щаслива Маруся.

— І моя! — додала, з запалом Марта Кирилівна, ще й рукою махнула до неба.

IX

Марта Кирилівна написала одповідь до Бичковського; вона дякувала йому за те, що він не забув за неї й до сього часу, і згоджувалась вийти за його заміж. Тепер вона написала йому другий лист. Вона подавала йому звістку, що видає Марусю заміж за Ломицького і що Ломицький, як молодий хлопець та ще й ідеаліст — по саму шию в ідеалізмі, не схотів брати за Марусею приданого ані шага! "Усі мої гроші, усі десять тисяч зостались в моїх руках і підуть на придане мені". Так скінчила свій лист Марта Кирилівна. "Житимемо вдвох в теплі та в добрі хоч теперечки, коли не довелося нам вкупі жити передніше, тоді... Приїжджайте на весілля моєї дочки в Кишинев. Я вас ждатиму. Весілля буде тихе, не бучне, не гойне, не людне, сучасне: ми востаннє тоді порадимось удвох і про наше весілля..."

Тим часом тихенько од дочки Марта Кирилівна поїхала до Одеса і звеліла собі пошити нову ефектовну сукню, таку що ой-ой-ой! Їй заманулось показати себе Бичковському в усій своїй красі,— свіжою, а не збляклою півонією, і без шашлів та жодної червоточини...

Аж через тиждень Марта Кирилівна Каралаєва довідалась в Одесі, що її сукня вже пошита. Вона оповістила Марусі та Ломицькому, що вже час би хоч і їхати в Кишинев на вінчання. Вона запросила на весілля і Бородавкіна з жінкою та його сестру Христину Степанівну. До

Бичковського вона написала ще один дуже довгий лист на дорогому папері з романтичними прикрасами та малюнками, щоб він доконче прибув на весілля її дочки.

Рушили з Одеса усі разом вранішнім поїздом. Сіли усі в один вагон. Ранок був ясний, погожий, не дуже душний. Усім було радісно на серці. Марта Кирилівна зовсім забулась і про свою недоплетену панчоху і була веселіша од усіх. Бородавкін смішив усіх, розказував українські анекдоти, котрі так і сипались з його язика, неначе насіння з торби. От поїзд вилинув на широкі степи. Повіяв степовий вітер, повіяло чистим здоровим повітрям. Майнули в вікнах отари овець на степу, череди, високі ожереди сіна, що синіли десь далеко на роздоллі. Засиніли довгі смуги толоки, вкриті синіми та фіолетовими квітками, неначе застелені синьо-фіолетовими шматками сукна. Опалений сонцем степ жовтів збляклою й посохлою травою, що вже половіла, як перестигле жито. Посохла жовта трава лисніла на сонці, неначе вода в широкім ставу.

Маруся сиділа і дивилась в вікно на широкий степ, її змучене, помарніле лице скинулось на лице людини, що видержала важку хворобу, якимсь чудом випручалась з рук смерті, одужала і тільки що встала з ліжка. Тільки позір її ясних очей знов зайнявсь живим огнем.

Вже пізненько прибув поїзд до Кишинева. Ломицький знав, що стара Каралаєва тепер думає зовсім не про весілля своєї дочки, а про свого Бичковського, знав, що усей весільний клопіт впаде на Марусю. Він попросив Бородавкіна та Христину поклопотатись про усе, закупити закупки: усякі закуски, напої та наїдки для весілля. Бородавкін взявся за це діло з великою охотою. Це була одна з його розривок та забавок. Де тільки в Кишиневі справляли великий товариський обід, в педагогічному чи земському товаристві, то доконче просили Бородавкіна порядкувати і пеклюватись. Бородавкін знав, де можна дістати найлуччих вин, найдобрішого шампанського, найсмачнішого пива, найсмачніших закусок; знав, де продаються годовані індики, поросята, годовані молоком телята,— і під його доглядом та загадом завсігди обід виходив навдивовижу добрий.

Через день після приїзду постановили справити весілля. Справляти бучного весілля вони не думали. Перед вечором прибули Бородавкін з жінкою, Христина Степанівна, три товариші Ломицького та дві товаришки Марусині. Маруся убралась до вінця в простеньку чистеньку сукню. Ні весільного серпанку на голові, ні білої сукні, ні гірлянди, нічого того вона не зоходилась надівати. Ломицький та Маруся поїхали в одну церкву на далекому передмісті за містом і там, потай од цікавих очей, повінчались.

Марта Кирилівна убралася в нову модну сукню з шлейфом, обквітчала груди й плечі червоними кокардами і сиділа на канапі, неначе йшла заміж вона, а не дочка. Вона все поглядала в вікно, чи не йде Бичковський. А Бичковського не було…

Вже весільний поїзд вернувся з церкви. Маруся почепила білий фартушок і наливала чай. А мати сиділа на канапі, розіславши свій розкішний убір на усю канапу, і все дивилась у вікно. Бичковський не приїздив.

Сонце спустилось низько, заглянуло в вікна косим промінням і освітило невеличку веселу гостинну, освітило веселу невеличку компанію. Марта Кирилівна була весела, балакала, сміялась. Вона пила чай і все поглядала в вікна, їй здавалось, що от-от загуркотить під вікнами і з дрожки скочить Бичковський. А його не було…

Марта Кирилівна напилась чаю і засмутилась. Вона сперлась ліктем на стіл, підперла долонею чепурно причесану голову, замовкла й задумалась.

Гості не вважали на неї. В хаті йшла весела розмова, неначе малий потік весело дзюрчав по каменях в зелених берегах. Попросили Христину заграти на п'яніні. Христина сіла і чудово програла "Impromptu" Шопена. Ця здичіла степова інститутка любила музику і грала, як артистка. В хаті стало тихо. Чудове cantando Шопена неначе

заспівало пісню про кохання, про щастя ідеальне, високе, нетутешнє. Маруся заслухалась і зітхнула. Пісня неначе промовила до її серця про перебуті турботи, про щастя кохання, але вона згадала, що через дві-три години вона покине матір, покине своє гніздечко, де вона зросла й дівувала. Її взяв жаль. Сонце вдарило на піаніно, освітило велику Христинину постать коло піаніна, освітило два розкішні букети рож центифолій, що стояли на піаніні, освітило портрети Моцарта та Бетховена на стіні.

Проміння обсипали світом велику старинну картину на стіні, де мріли намальовані швайцарські Альпи, вкриті зверху снігом, а з гір падав потік, викладений блискучим бісером; під скелею стояв млин. Вода спадала на колеса млина. Паничі завели механізм старинної картини. Вода ніби лилася з гір, але без шуму; млинові колеса крутились без гуркоту, а млин молов без стукоту. Ломицький згорнув руки і довго дивився на той вигляд. Він згадав свій перший візит в цій гостинній, ту тишу, той спокій, який панував тоді в цьому домі і котрий так принаджував його. Він не зводив очей з тієї картини, що колись здавалась йому назнаком тиші і хатнього спокою в Марти Кирилівни. Той вигляд неначе сміявся з його, молодого, недосвідного. І Ломицький сам сміявся з себе…

"Ой, як же я тоді помилився! сміх та глум!" — подумав він, дивлячись на картину.

Маруся окинула оком той спокійний куточок свого гніздечка, де вона вечорами грала на піаніні, де росли і билися її молоді золоті мрії, кинула оком на смутну матір, і несподівано їй стало жаль і своєї хатини, і матері, що мала зістатись в оселі одним одна, як сирота в самотині.

Маруся ледве вдержала сльози. А струни дзвеніли, а пісня Шопена лилася, наче вода гірського потоку в горяному краї; а сонце ясно світило червоним світом в той закуточок, де Маруся зазнала втіхи й радощів дитячих літ, зазнала вперше і щастя кохання.

— Чого ви, Марусю, так задумались? Ваші очі зайшли сльозами. От-от заплачете! — спитала Христина.

— Шкода мені покидати своє гніздечко; я неначе приросла до його. Чогось мені жаль того, що минуло і що вже зникло і ніколи не вернеться, — сказала Маруся.

— Співайте ще пісень, абощо, бо я вже втомилась! — сказала Христина до паничів та паннів.

Паничі й панни заспівали хором українських пісень. Христина грала акомпанімент. Пісні йшли добре, жваво, весело! Всі були раді. Здавалось, ніби стіни й вікна повеселішали. Одна Марта Кирилівна сиділа смутна, її смутний вид мав великий контраст з веселою компанією, з веселою обставою, освіченою літнім вечірнім світом. Бичковський не приходив.

Почало смеркати. Позасвічували світло. Маруся звеліла накривати стіл, сама порозкладала на столі ножі, виделки, поставила чарки, стакани, сама вешталась, поралась, бігала. Ломицький помагав їй, розставляв стільці, а Марта Кирилівна сиділа на канапі, неначе непритомна, згорнувши руки, похиливши голову. Вона думала про свого Бичковського, про свою прийдешню долю...

"Що з ним трапилось? Де він тепер пробував? Чом він не їде? Невже він не приїде? Невже він забув про мене? А що, як зовсім не прийде? І я незабаром, через одну-другу годину, зістанусь одним одна в мертвій самотині в цій хатині, як билина в степу?.." — думала Марта Кирилівна.

Вона нервово іздригнулась усім тілом, згадавши про свою самотність, про мертвоту свого прийдешнього життя. На неї напав страх, навіть жах.

Вже Маруся попросила гостей до столу. Марта Кирилівна остання встала з канапи і пішла й собі до стола. За столом чувся гомін, шум, весела розмова, яку може провадити тільки молодіж… Марта Кирилівна сиділа смутна, нічого не їла, неначе вона була не на весіллі, а на похороні.

"Не буде його вже! Не приїде! Мабуть, капосний, передумав мене сватати. Щось є! Щось трапилось! Раз покинув мене, покине і вдруге…" — думала Каралаєва і почувала, що сльози підступають до її очей.

Випили за здоров'я молодих. Молоді паничі й панни заспівали на прощання: "Гей не дивуйте, добрії люди!" — держачи чарки в руках.

А Бичковський не приїхав. Вже й коні стояли коло ґанку напоготові. Маруся передяглась в дорогу. Молоді почали прощатись. В Марти Кирилівни очі зайшли сльозами. Усі рушили на вокзал. Марта Кирилівна їхала в фаетоні вкупі з Христиною, неначе зомліла. Вона почувала, що її тіло холоне, що її морозить. Вже поїзд стояв напоготові. Маруся і Ломицький хапком сіли в вагон. Гості й Марта Кирилівна ще раз розпрощались з ними в вагоні і вернулись на платформу. Каралаєва окинула очима публіку і зорила скрізь по платформі, шукаючи Бичковського.

"Може, він опізнився. Може, він десь тут між натовпом шукає мене…" — думала Каралаєва.

Бичковського ніде не було. В Марти Кирилівни по спині неначе полізли холодні комашки, її почало ніби морозити. Поїзд рушив. Маруся стала край вікна і в останній раз махнула до матері білою хусточкою. Марта Кирилівна почутила, що її ноги слабшають, неначе їх хтось підтинає чимсь.

— Варвар, деспот, антихрист! украв мою дочку! осиротив мене навіки! — крикнула вона диким істеричним голосом і одразу зомліла і впала навзнак на платформу,

Бородавкін взяв її в свої міцні руки попід руки і виніс до екіпажа. Марта Кирилівна зомліла і лежала, неначе мертва. Він і Христина привезли її додому, поклали на постіль. Вони обоє парка парили, тупцяли коло неї. Христина послала за доктором. Прийшов доктор і ледве одходив її. Христина сиділа коло неї з братом сливе цілу ніч. Вже світом Марта Кирилівна опам'ятувалась, очуняла і зараз заснула важким сном.

Бичковський того дня загулявся за картами на вечорі в товариша, добренько впився і забув, що його Марта Кирилівна запросила на весілля. Вже другого дня, перед вечором, він прочумався, згадав за ті запросини і поїхав до Марти Кирилівни. Вона зараз одужала, наче воскресла. Через день вона потягла його сливе силоміць до вінця і після того зараз виїхала з ним в Крим на гулянку.

Ломицький повіз Марусю на літо до свого батька і незабаром перепросився з Кишинева в один город над Азовське море. Він і Маруся зумисне втекли якнайдалі от Марти Кирилівни.

X

Минуло кілька років… Ломицький пробував на службі в одному південному місті недалечке од Чорного моря…

Був душний літній вечір. Ломицький сидів коло стола в невеличкому садочку і пив чай. Вікна його житла і двері в садок були порозчиняні навстіж. Стіл стояв недалеко од вікна під акаціями. Сонце вже заходило, і надворі стояла важка і суха духота, яка буває в степових місцях. Рідкий лист на абрикосах неначе прив'яв, пожолобивсь і

позвивавсь. Земля попід деревом порепалась; трава всохла, квітки пожовкли. І небо й розпечена земля неначе пашіли духотою.

Ломицький сидів, підперши голову, і смутно дивився на розгорнутий, тільки що прочитаний лист од давнього товариша. Він задумавсь. Його сухорляве лице, обрямоване довгим волоссям, було ніби втомлене, неначе прив'яле, як і той лист на абрикосах. Дума світилася в йога чорних тихих очах, і дума невесела...

Товариш писав йому з одного великого міста, подавав звістки про новинки, нагадав про ідеї, які ворушили молодіж, про нові книжки... Дрімаючі думи розворушились в голові Ломицького. Він почутив, що ніби якась крапля живущої води впала на його думки і розворушила серце. Думки його полинули десь далеко, вернулись в ті давніші часи, коли і його тривожили ті самі свіжі погляди, цікавили його...

"Було та минуло — вже й порохом припало й терном поросло,— думав Ломицький,— небагато часу минуло, а вже мені обридло життя, монотонне та безквітне. Служба та служба без кінця... Почуваєш себе часткою якоїсь здорової машини, важкої, завальної, цупкої, неінтересної, котру хтось десь заводить і котру тягнеш з напругою, неначе віл ярмо; і люблю я її так само, як віл любить ярмо... І я незчувся, як і сам став ніби мертвою цупкою машиною. Серце дрімає, душа стає мов одубівша, а завзяття все згасає та якось ніби холоне".

В одчинені вікна лилися тихі, граціозні мелодії: Маруся грала ноктюрн Шопена. Співучі протяжні тони проймали гаряче, душне повітря і неначе розімлівали самі в тій духоті: якось нешвидко, з протягом, навіть мляво та ліниво снувались вони в духоті, але ніби й самі набирались вогню і гарячого полум’я. Вони так були підхожі під душевну пригнічену направу Ломицького, прибиту, але ще незгаслу дорешти, ще жевріючу, неначе жар, присипаний попелом, але ще неспопелілий дорешти. Мелодії ворушили думи Ломицького. Він важко зітхнув.

"Шкода мені молодих літ, шкода мені тих кипучих життям літ... Схопились було думи та й... позгасали, наче жар, що спопелів, присипаний попелом. Чи можу я ще бути суспільним діячем? Чи розжевріється в мені коли той святий вогонь?.. Чи прокинуться мої сили, чи розворушаться коли мої бажання? Чи зацікавила б ще колись громадянська діяльність? Чи затремтіли б пак мої нерви од доброго суспільного вчинку на користь України і людськості? Може б, і я був би іншою, ліпшою людиною, і кориснішою... та якась важка сила пришибла мене ще на цвіту... А тепер..."

З вікон полилася весела мелодія, шумлива й бурлива, неначе вода полилася водоспадом. Маруся заграла фугу, швидку й голосну. Ломицький підвів голову. Його неприємно вразила шумлива, галаслива, аж криклива музика.

"А! Навіщо ото Маруся грає такі крикливі речі! Не люблю я того бренькоту та куркоту. Б'ють тобі по нервах, неначе колуном! І який дідько вигадав оті фуги в музиці? Дзвенить, стукотить, гуркотить, неначе його чорти хапають, а воно репетує: ґвалт, рятуйте, хто в бога вірує! Коли б уже швидше перестала гуркотіти".

Маруся вдарила останні акорди. В дверях, що виходили в садок, з'явилась її постать, повна сили й здоров'я. Було видно на лиці, що музика зворушила її душу: щоки були рум'яні, темні очі блищали. За нею слідком неміцною ходою підтюпцем біг маленький синок. Маруся прийшла до стола і сіла на стільці проти Ломицького.

— Чого це ти так скривився? Чи журишся, чи може втомився? — спитала в його жінка.

— Втомило трохи життя... і навіть саме життя...

— А це що за лист? Од кого?

— Од твого й мого приятеля. Пише про літературні новинки. В йому, бач, ще й досі не прохолола гарячка розумового та громадянського руху,— сказав Ломицький.

— Можна? — спитала Маруся і вхопила в руки лист.

— Чом же? Можна. Читай! — сказав Ломицький. Маруся перечитала лист. Її очі забігали. Лице повеселішало. Вона підвела очі на чоловіка. Очі блищали.

— А що? повеселішала? Чуєш голос живої людини з далекого краю? А я так думаю про наші часи, що мудра була та людина, котра вигадала приказку: "Моя хата скраю, я... нічого не знаю".

Він вхопив синка, посадив на коліна і пригорнув його свіже личко до свого блідого лиця, а потім втопив свій погляд в блискучих Марусиних очах.

"Тут, в сім'ї все моє життя, уся моя втіха",— подумав Ломицький. Але проти його волі з грудей вилинуло зітхання...

"Отут, в цій хатині моїй, в цьому засохлому, пожовклому садочку панує моральна й соціальна моя смерть... Я заперся тут, неначе в домовині",— подумав Ломицький.

Він мовчки взяв з Марусиних рук листа і довго оглядав печать на конверті.

— Чи не порушена пак печать на пошті? — спитала в його Маруся.

Ні, ціла,— обізвався Ломицький. І його смутні очі повеселішали.

1891 року.